

1910.—Ο'Ι. Μεταξᾶς λοχαγός.

Ιωάννης
Μεταξᾶς

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΟΥ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

★ ★

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΧΡ. ΧΡΗΣΤΙΔΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ

ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"

Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1913¹ συνώδευσα τὴν Α. Μ. τὸν Βασιλέα Κωνσταντίνον εἰς τὴν ἐπιθεώρησιν τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ στρατοῦ, δστις, μὴ συναφθείσης εἰσέτι τῆς μετὰ τῆς Τουρκίας εἰρήνης, εὑρίσκετο εἰσέτι ἐπιστρατευμένος, καὶ συγκεντρωμένος κατὰ μῆκος τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Θεσσαλονίκης - Δράμας. Ἡ ἀνυπομονησία τῶν στρατιωτῶν πρὸς ἀπόλυτην καὶ ἐπιστροφὴν εἰς τὰς ἑστίας τῶν, ἦτο μεγάλη· ἔξεδηλοῦτο διὰ δυσφορίας, συγκρατουμένης μὲν, πλὴν ἀρκετὰ καταφανοῦς, εἰς δλα τὰ στρατιωτικὰ σώματα· ἀλλὰ καὶ ἀγτιπειθαρχικὰ τινα κινήματα, οὐχὶ δμως μὲ σοβαρὰς συνεπείας, ἔξερράγησαν.

Τὸ ζήτημα, τὸ δποῖον ἀπησχόλει τότε δλους, δσοι εἶχομεν ἔργον τὴν ἀμυναν τῆς Ἐλλάδος, ἦτο ἡ ἐπαπειλουμένη ἀπώλεια τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς τῆς ἀπέγαντι τῆς Τουρκίας. Καὶ ἀν ἀκόμη δὲν ἀνεμιγγύετο ἡ Βουλγαρία ώς σύμμαχος τῆς Τουρκίας, ἡ Τουρκία, ἀσφαλῆς ἀπὸ πάσης διὰ ἔηρᾶς ἐπιχειρήσεως τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, θὰ ἐνήργει ναυτικὸν καθ' ἥμῶν πόλεμον.

Ἡ πλήρης ἐπιστράτευσις τοῦ στρατοῦ μας καθίστατο ἀδύνατος. Ἡ ἀπώλεια τῆς Λέσδου, τῆς Χίου καὶ τῆς Σάμου ἦτο βεβαία. Ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο τὸ μικρότερον κακόν, διότι δ τουρκικὸς στόλος θὰ ἥδύνατο γὰ ἐπιχειρήση καὶ κατὰ τοῦ Πειραιῶς, καὶ γὰ ἀποκλείσῃ τοὺς κυριωτέρους λιμένας μας.

Ἡ γνώμη τῶν ἀρμοδίων ἀξιωματικῶν τοῦ γαυτικοῦ μας ἦτο δτι ἡ Ἐλλὰς ἔδει γὰ ἀποκτήσῃ ἴσχυρὸν θωρηκτὸν στόλον. Κατὰ τῆς ἰδέας ταύτης ἀντείθετο ἡ ἐν Ἀθήναις λειτουργοῦσα καὶ διευθύνουσα τὸ γαυτικόν μας Ἀγγλικὴ Ἀποστολή, ὑπὸ τὸν γαυταρχὸν Κάρρο. Αὕτη ἔθεωρει δτι ἡ Ἐλλὰς ἔπρεπε γὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἀπόκτησιν ὑποθρυχίων καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν βάσεων τοιούτου στόλου.

Τὴν ὑπὸ τῆς Ἐλλάδος ἀπόκτησιν θωρηκτῶν μεγάλων ἐπολέμει καὶ ἡ ἀγγλικὴ πολιτικὴ. Ὅταν, κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1912, ἥμην εἰς Λογδῖνον, μετὰ τῆς μεγάλης ὑπὸ τὸν Ἐ. Βεγιζέλον ἀποστολῆς πρὸς σύναψιν τῆς εἰρήνης, συγένη τὸ ἔηῆς σχετικόν : Μίαν ἑσπέραν, δ κ. Κριεζῆς, ἀλλοτε γαυτικὸς ἀκόλουθος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐλληνικῆς πρεσβείας καὶ τότε μέλος τῆς ἀποστολῆς, ἥθεν ἐσπευσμένως εἰς τὸ ξενοδοχεῖον Claridge's, δπου διεμένομεν δλοι, ώς καὶ αὐτός, πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ κ. Βεγιζέλου. Ἡρχετο ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖον τῶν γαυτικῶν τῆς Ἀγγλίας, δπου εἶχε συγαντήσει πρόσωπον σημαντίνον—ἀγνοῶ ποῖον ἀκριβῶς —καὶ συνομιλήσει μετ' αὐτοῦ. Εἰς τὸν κ. Βεγιζέλον ἔφερε τὴν δυσάρεστον ἐγγύτωσιν τοῦ προσώπου ἐκείνου καὶ ἐτέρων, ἀτινα ἀντεπροσωπεύογετο ὑπ' αὐτοῦ, διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ὑπουργείου τῶν γαυτικῶν τῆς Ἐλλάδος γενομένην παραγγελίαν πρὸς αὖησιν τῆς χωρητικότητος τοῦ ἐν Γερμανίᾳ μέλλοντος γὰ κατασκευασθῆ μεγάλου θωρηκτοῦ Σαλαμίς. Τί ἀκριβῶς ἐλέχθη μεταξὺ τοῦ κ. Κριεζῆ καὶ τοῦ Βεγιζέλου δὲν γγωρίζω· ἀλλὰ δ Ἀγγλος δ δμιλήσας μετὰ τοῦ Κριεζῆ

¹ Τὸ ταξίδι αὐτὸ τοῦ Βασιλέως ἀρχισε τὴν 28 Σεπτεμβρίου (π. ἥμ.) καὶ τελείωσε τὴν 6 Ὁκτωβρίου 1913.—Τὸν συνώδευτον δ Δούσμανης, δ Μεταξῆς καὶ δ Ζυμέρακάνης.

ήτο τοιαύτης περιωπῆς, ή δυσφορία του τόσου μεγάλη, ή πίεσίς του τόσου ισχυρά, ώστε δ κ. Βενιζέλος, ἔξαλλος ἐξ δργῆς διὰ τὴν ἀνωμαλίαν, τὴν δποίαν τοῦ ἐγέννησε τὸ ὑπουργεῖον τῶν ναυτικῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐτηλεγράφησεν ἀμέσως εἰς τὸν κ. Κορομηλάν λίαν δριμέως, ἐπιτάσσων τὴν ἄρσιν τῆς παραγγελίας πρὸς αὐξῆσιν τῆς χωρητικότητος τῆς Σαλαμῖνος. Τὴν ἵδιαν ἡμέραν, δ κ. Βενιζέλος, διμιλῶν μετ' ἐμοῦ ἐπὶ ἄλλου ζητήματος, μοῦ εἶπε παρεμπιπτόντως: «Ἡμεῖς δὲν θὰ κάμωμεν ναυτικὸν πόλεμον μόνοι μας, ἀλλὰ ὡς σύμμαχοι Μεγάλων Δυγάμεων. Λοιπόν, πρέπει γὰ εἰμεθα ναυτικῶς κατηρτισμένοι κατὰ τὸν τρόπον ποὺ θέλουν αὐτοί. Οἱ Ἀγγλοι δὲν ἔχουν ἀνάγκην ἀπὸ ἐλληνικὰ γτρέγυτο».

Κατά τὸ φθινόπωρον τοῦ 1913, δε τὸ ζήτημα τῆς γαυτικῆς ὑπεροχῆς μεταξὺ Ἐλλάδος καὶ Τουρκίας ἐτίθετο ἐπὶ τάπητος, ὅχι μόνον δὲν προεβαίνομεν εἰς ἐνεργείας πρὸς ἀγορὰν θωρηκτῶν, ἀλλ᾽ οὕτε καὶ πρὸς παραγγελίαν ὑποδρυχίων. Ὁ κ. Βενιζέλος, ὑπουργός τῶν γαυτικῶν¹, ἦτο ἀναποφάσιστος. Ἐπανειλημμένως μοῦ εἶπε: «Δὲν ἔχω σκοπὸν γὰρ ἔμβω εἰς γαυτικὸν συναγωγισμὸν μετὰ τῆς Τουρκίας».

Απεφάσισα λοιπόν γὰ ἐπωφεληθώ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ ταξειδίου καὶ γὰ διμιλήσω μετὰ τοῦ Βασιλέως. Εὔρον τὴν εὐκαιρίαν κατὰ τὴν σιδηροδρομικὴν μετάβασιν ἀπὸ Σερρῶν εἰς Δράμαν. Τοῦ ἔφερα τὸν λόγον ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ναυτικῆς παρασκευῆς. Μοῦ ἀνέφερε τὰ σχέδια τοῦ ναυάρχου Κάρρου καὶ ἡννόησα δτὶ ήτο ἐπηρεασμένος παρ' αὐτοῦ, ἀν καὶ ὅχι τελείως πεπεισμένος. Τοῦ παρετήρησα δτὶ, καὶ ἀν ὑπετίθεντο δρθὰ τὰ σχέδια ταῦτα, ἡ Ἑλλὰς ἐν τούτοις δὲν προέδαινεν ἀκόμη πρὸς ἐφαρμογήν των, ἐνῷ ή Τουρκία ἐνήργει τὴν προμήθειαν μεγάλων θωρηκτῶν. Ἡμφεσθήτησα δμως δτὶ τὰ ὑποθέρυχια μόγα θὰ ἥδυγαντο γὰ μᾶς δώσωσι τὴν γαυτικὴν ὑπεροχήν.

‘Ο Βασιλεὺς τότε μοῦ ἀνέπτυξε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ γαυάρχου Κάρρ,
κατὰ τὰ ὅποια τὰ ἑλληνικὰ ὑποθρύχια θὰ καθίστων ἀδύνατον τὴν ὑπὸ τῶν
τουρκικῶν θωρηκτῶν προσδολὴν τῶν ἑλληνικῶν παραλίων.

Τότε ἀνέπτυξα εἰς τὸν Βασιλέα δτὶ δὲν ἦτο αὐτὸς δ κίγδυνος τῆς Ἑλλάδος.⁴ Ο κίγδυνός της θὰ ἦτο ή διακοπὴ τῶν θαλασσίων της συγκοινωνιῶν, τὸ ἀδύνατον τῆς πλήρους ἐπιστρατεύσεως, καὶ τὸ τελείως ἀδύνατον τῆς συγκεντρώσεως ἐν Μακεδονίᾳ τοῦ στρατοῦ τῆς. Τὰ ὑποδρύχια θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ προστατεύσουν τάς μεταφορὰς πρὸς συγκέντρωσιν⁵ καὶ ἀν κατωρθοῦτο ή κινησις μεγάλων παραπομπῶν, ή συγκέντρωσις θὰ ἔδραδυνε τόσον πολύ, ὥστε θὰ ἔξειθεμα εἰς μεγάλην συμφοράν.

‘Ο Βασιλεὺς ἡγνόησε καλῶς τὰ πράγματα, καὶ ἔσπευσε νὰ μὲ βεβαιώσῃ
ὅτι, ἂμια ἐπεστρέφομεν εἰς Ἀθήνας, θὰ ἐπέμενεν δπως δ κ. Βενιζέλος λύση τα-
χέως τὸ ζῆτημα. Μέ προετρέψει δμως γὰ ἴδω καὶ ἔγώ τὸν Κάρρο, καὶ γὰ συ-

ζητήσω μετ' αὐτοῦ τὸ πρᾶγμα· ἐπειδὴ δὲ ἔξεφερον δισταγμοὺς περὶ τοῦ πῶς θὰ παρουσιαζόμην εἰς τὸν Κάρρο, διὰ γὰ τοῦ δμιλήσω περὶ τοιούτου ζητήματος, μοῦ προσέθεσε: «Θὰ τοῦ εἰπῶ καὶ ἐγώ γὰ σὲ ἰδῆ».

Πράγματι, μετά τινα χρόνον ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς μας εἰς Ἀθήνας, συγκατηθεὶς τυχαίως μετὰ τοῦ Κάρρ εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ πλοιάρχου κ. Δούσμανη, ἔλαβα ἀφορμὴν νὰ διμιλήσω μετ' αὐτοῦ. Μου ἐξέθεσε δυσκόλως εἰς τὴν γαλλικήν, καὶ διταν τοῦτο καθίστατο ἀδύνατον εἰς τὴν ἀγγλικήν, βοηθοῦντος διερμηνευτικῶν τοῦ κ. Δούσμανη, τὰς ἰδέας του περὶ τῆς ἀμύνης διὰ τῶν ὑποθρυχίων. Τοῦ ἀπήγνησα ὅτι ὁ τρόπος οὗτος δὲν ἔξασφαλίζει τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐπιστρατεύσεως καὶ πρὸ παντὸς τὴν συγκέντρωσιν, ἥτις, μὴ ὑπαρχούσης σιδηροδρομικῆς συγκοινωνίας μεταξὺ Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας, μόγον θαλασσίως ἦτο δυνατή. Τοῦ ἀνέπτυξα δὲ διὰ μακρῶν τὸ πρᾶγμα. — «Τοῦτο είναι ἀλλοῖς ζήτημα, μους εἰπε· περὶ αὐτοῦ δὲν ἔσκεψθη».

Όμοιαν δημιύλιαν ἔκαμψ αργότερον μετά τοῦ πλοιάρχου Ἔγδερσον, ἀρχιεπιστολέως τῆς ἀγγλικῆς Ναυτικῆς Ἀποστολῆς. Οὗτος μόνον δὲ λέξεις γαλλικὰς ἐγγύωριζεν, ή δὲ συνεγγύησις ἦτο δυσχερεστάτη. Τῇ βοηθείᾳ ἀλλων διερμηνεύοντων, συνεῖητήσαμεν. Καὶ οὗτος μοῦ ἐξέθεσε κάπως ἀσυγκρήτως τὰ τοῦ ναυτικοῦ πολέμου ἐν τῷ Αἰγαίῳ. «Οταν τοῦ παρέστησα τί ἀνάγκας μεταφορῶν εἰχομεγε καὶ τὸν ἡρώτησα πῶς θὰ τὰς ἐξησφάλιζε διὰ τῆς ἐνεργείας τῶν ὑποδρυχίων, δὲν εἶχε τί νὰ ἀπαντήσῃ. —«Ἄυτὸ εἰναι ζήτημα ναυτικῆς πολιτικῆς, μοῦ εἶπε. Δέγε εἴγαι ὑπόθεσις ἰδική μου».

³Εφερόμεθα πρὸς τὸν ὄλεθρον. Εἶδον ἐπανειλημμένως τὸν κ. Βενιζέλον καὶ τοῦ ἔξεστεσσα τὰ πράγματα, καὶ τὰ τῶν συζητήσεών μου μὲ τοὺς ναυτικούς, "Ἐλληνας καὶ" Ἀγγλούς. Τοῦ εἰπον (εἰς πλείστας συνεντεύξεις) δτι, δταν ἡ Τουρκία ἀποκτήσῃ τὴν ναυτικὴν ὑπεροχὴν, ἡ Ἐλλάς, μὴ δυναμένη νὰ παρατάξῃ τὸν στρατόν της ἐν Μακεδονίᾳ, θὰ καταστῇ ἀμαχος. ⁴Ο κ. Βενιζέλος, ἀναγνωρίζων τὸν κίνδυνον. ἔιπενε γέπι πολὺ ἀγαπωνάσιστος περὶ τοῦ πρακτέον.

³ Έγ τῷ μεταξύ, κατὰ [Δεκέμβριον] τοῦ 1913, ἦλθεν ἡ εἰδῆσις τῆς ὑπὸ τῆς Τουρκίας ἀγορᾶς τοῦ Pion' Iανεῖσθαι, καί, κατόπιν, τῆς παραγγελίας τοῦ δευτέρου αὐτῆς γτρένγοτ¹. Ἡ ἀγησυχία τῶν ἐν Ἀθήναις διευθυγόντων ὑπῆρξε μεγάλη.

Τότε ο κ. Βενιζέλος ήρχισε νὰ βλέπη τὸν κίνδυνον, καὶ ἀπεφάσισε νὰ προδῷ εἰς τὴν ἀγορὰν μεγάλων θωρηκτῶν ἑτοίμων.⁹ Ήρχισε σπασμωδικὰς ἐνεργειαὶς πρὸς εὑρεσιν τοιούτων, αἵτινες διήρκεσαν μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1914.¹⁰ Η ἐκάστοτε ἀποτυχία τὸν καθίστα νευρικώτερον. Βλέπων τὸν κίνδυνον ἐπερχόμενον, προσεπάθησε πολλάκις, κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1913 - 1914 καὶ τὴν ἥνοιξιν τοῦ 1914, γὰ εὐρη ἔδαφος συνεγγοήσεως μετὰ τῆς Τουρκίας.

Εἰς διαφόρους περιστάσεις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἔβολιδοσκόπησε ποία

¹ Βλέπε Εισαγωγικό Σημείωμα, σελ. 228.

¹ Βλέπε Εισαγωγικό Σημείωμα, σελ. 228.

Θὰ ἥτο ἡ ἐντύπωσίς μου ἐάν ἡ Ἑλλάς παρεχώρει τὴν Λέσβον καὶ Χίον εἰς τὴν Τουρκίαν—ἢ τούλαχιστον τὴν Λέσβον. Βλέπων τὴν ἀγανάκτησιν, ἢ ὅποια μὲ κατελάμβανε διὰ τοιοῦτον ἐνδεχόμενον, διώρθωνε τὰς ἐκφράσεις του, ὥστε νὰ μοῦ γεννηθῇ ἡ ἴδεα ὅτι μόγον εἰς αὐτογομίαν τῶν νήσων τούτων θὰ συγκατένευεν ἡ Ἑλλάς.

Μίαν ἑσπέραν, τοῦ εἶπον: «Κύριε Πρόεδρε, τὸ ζῆτημα τῶν Νήσων εἶναι ζῆτημα ναυτικῆς ὑπεροχῆς μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας. Ἐὰν ἡ Ἑλλάς ἔχῃ τὴν ναυτικὴν ὑπεροχήν, κρατεῖ τὰς νήσους, καὶ δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀπὸ κανένα· ἐάν εἶναι ἡ Τουρκία ἡ ἔχουσα τὴν ναυτικὴν ὑπεροχήν, τότε θὰ ἐπιβάλῃ πλήρη τὴν ἐπὶ τῶν νήσων κυριαρχίαν της, μὴ λαμβάνουσα ὑπὸ δψιν τὰς συμβιβαστικὰς καὶ ὑποχωρητικὰς προτάσεις τῆς Ἑλλάδος. Δὲν γνωρίζω μάλιστα διατί θὰ σταματήσῃ εἰς τὴν Λέσβον καὶ τὴν Χίον. Υπερέχουσα εἰς τὸ Αἴγαλον, δύναται γὰ ἐπιβάλῃ διὰ τοῦ θέλει εἰς τὴν Ἑλλάδα. Συμμαχία της μὲ τὴν Βουλγαρίαν εἶναι λίαν ἐνδεχομένη. Ἡ Ἑλλάς δὲν θὰ εἰμπορέσῃ γὰ συναθροίσῃ τὸν στρατόν της εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ συνόρων—Θεσσαλονίκης θὰ ἀργήσῃ πολὺ ἀκόμη γὰ κατασκευασθῇ, ἐνῷ ἡ Τουρκία θὰ ἔχῃ τὰ πλοῖα της τὸ θέρος τοῦ 1914. Ἡμεῖς, δχι θωρηκτὸν στόλον, ἀλλ᾽ οὔτε κάν γνωρίζουμεν γὰ ἔχωμεν τότε, ἀφοῦ οὔτε τοιαῦτα δὲν παραγγέλλομεν.»

Μοῦ εἶπε τότε ὅτι ἡ Γερμανία εἶναι διατεθειμένη γὰ μᾶς προμηθεύσῃ ἔξ μεγάλα ὑποδρύχια, ἀλλ᾽ ὅτι ταῦτα μόλις τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1914 θὰ ἥσαν ἔτοιμα.

—Καὶ ἀπὸ τὸ καλοκατέρι τοῦ 1914, ἔως τὸν χειμῶνα, τοῦ εἶπα, πῶς θὰ ἀντιμετωπίσωμεν τὴν Τουρκίαν; Βλέπετε, δὲν κινδυνεύουν μόνον ἡ Λέσβος καὶ ἡ Χίος, ἀλλὰ καὶ ἡ Μακεδονία. Πρέπει γὰ εὑρωμεν θωρηκτά. Πρέπει γὰ ἔντείνωμεν τὰς προσπαθείας μας.

“Ηρχισες γὰ διαμαρτύρεται τότε ὅτι κάμνει διὰ εἰμπορεῖ, ὅτι δὲν εὑρίσκει πλοῖα, ὅτι θὰ ἡμπορούσαμεν καὶ μὲ μόνα τὰ ὑποδρύχια νὰ ἀντιταχθῶμεν, ὅτι οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ναυτικοῦ μᾶς δὲν ἔχουν δίκαιοι νομίζοντες ὅτι τὰ μεγάλα θωρηκτὰ εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἀμυνάν μας, ὅτι τὸ κάμνουν διὰ γὰ αὐξάνοντας τὰς θέσεις καὶ γὰ παίρνουν γαλόνια, καὶ, ἔξαπτόμενος, προσέθεσεν ὅτι δὲν τολμοῦν γὰ εἰσέλθουν εἰς ὑποδρύχια, καὶ θέλουν γὰ εἶναι ἀσφαλέστεροι εἰς τὰ μεγάλα θωρηκτά, δηπου καὶ ἡ ζωὴ εἶναι ἀναπαυτικωτέρα.

Τοῦ ἀπήντησα ὅτι ἔχει ἄδικον γὰ μέμφεται τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ ναυτικοῦ. “Οτι ἡ πεποίθησίς των εἰς τὸ ἀπαραίτητον τῶν μεγάλων πλοίων διὰ τὴν ἀμυναν, δχι τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ τὴν ἐν γένει ἀμυναν τῆς χώρας, εἶναι πραγματική· ὅτι καὶ ἐγώ, καίτοι μὴ ναυτικός, τὴν συμμερίζομαι· ὅτι, καὶ ἀν ὑποθέσωμεν ὅτι σφάλλονται, πάλιν δὲν δυνάμεθα γὰ στηριχθῶμεν ἐπὶ τῶν ὑποδρυχίων μόνον, ἀλλὰ πρέπει γὰ τοὺς δώσωμεν τὸ σπλον, εἰς τὸ δόποιον ἔχουν πεποίθησιν, μέχρις οὐ, διὰ τῆς ἀσκήσεως καὶ τῆς πείρας, τοῖς γεννηθῇ

Αὐγούστου 1913.—‘Ο Κωνσταντίνος μὲ στολὴ Γερμανοῦ σφαράργη παρακολουθεῖ μὲ τὸν Κάιζερ καὶ τὸ ‘Επιτελεῖο του τὰ γημάσια τοῦ γερμανικοῦ στρατοῦ. (Βή. σελ. 226).

Μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους δὲ Κωνσταντῖνος ἔκαμε, τὸ φθινόπωρο τοῦ 1913, ἐνα ταξίδι στὶς κυριότερες εὐρωπαϊκὲς χῶρες.—Ἐδῶ, μὲ πέντε ἀπὸ τὰ παιδιά του, στὸ πλοῖο ταξιδεύοντας ἀπὸ τὴν Ὀστάνδη στὸ Δοῦβρο. (Βλ. σελ. 226).

ἡ πεποίθησις εἰς τὸ ἔτερον. «Τέλος, κ. Πρόεδρε, προσέθεσα, καὶ ἀν ἀκόμη διθῆ ἡ προτίμησις εἰς μόνα τὰ ὑποδρύχια, μὴ λησμονῆτε δτὶ τὸ θέρος ἡ Τουρκία θὰ ἔχῃ τὰ θωρηκτά της, δτὶ ήμεῖς δὲν δυνάμεθα γὰ ἔχωμεν ὑποδρύχια περὰ μόνον τὸν Δεκέμβριον,—ἀν τὰ παραγγείλωμεν τώρα, καὶ δτὶ ἀκόμη δὲν ἀπεφασίσαμεν γὰ τὰ παραγγείλωμεν. Ἐπομένως, ἐπὶ ἀρκετοὺς μῆνας θὰ ἔχωμεν γὰ ἀντιμετωπίσωμεν τὴν Τουρκίαν μὲ τὰ δύο μικρά μας ὑποδρύχια μόνον. Εἰναι τοῦτο δυνατόν; Κατ' ἀγάγκην πρέπει γὰ ζητήσωμεν γὰ ἀγοράσωμεν μεγάλα ντρέγντοντος ἥδη ὑπὸ κατασκευήν.»

⁷Ητο καταστενοχωρημένος.

Μίαν ἄλλην ἑσπέραν, ἐπανελθόντος τοῦ λόγου ἐπὶ τοῦ φλέγοντος ζητήματος τῆς ἐπικειμένης ἀποκτήσεως τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς ὑπὸ τῆς Τουρκίας, τὸν ἡρώτησα ἐὰν δὲν ἥτο δυνατὸν γὰ λυθῆ τὸ ζητημα ὑπὲρ ἡμῶν διὰ συμμαχίας μετὰ Μεγάλης τινὸς ναυτικῆς Δυνάμεως. «Ἐνθυμεῖσθε, τῷ εἶπον, πέρυσι εἰς τὸ Λονδίνον, κάποτε μοῦ εἴχατε εἰπῆ δτὶ ήμεῖς ἔπρεπε γὰ δργανωθῶμεν ναυτικῶς, ὥστε γὰ χρησιμεύσωμεν ώς σύμμαχοι εἰς τὴν Ἀγγλίαν. Χάριν τούτου, νομίζω, ἐσταματήσατε τότε τὴν μεταποίησιν τῆς Σαλαμῖνος εἰς ντρέντυον, καὶ ὑπεστηρίζατε τὰς ἰδέας τῆς ἀγγλικῆς Ναυτικῆς Ἀποστολῆς, ώς πρὸς τὴν ναυτικήν μας παρασκευήν· εἴχα τότε τὴν ἐντύπωσιν δτὶ ἐστηρίζεσθε ἐπὶ ἀγγλικῆς συμμαχίας. Ἐὰν αὕτη εἴγαι ἀκόμη δυνατή, δὲν πρέπει γὰ διστάσωμεν διόλου γὰ τὴν συνάψωμεν.»

Μοῦ ἀπήντησε, μὲ ὑφος κάπως ἀπογοητευμένον: «Πράγματι, τότε, κατὰ τὸν χειμῶνα, μοῦ ἐγένετο μίαν φορὰν λόγος· δηλαδὴ εἰς ἐν γεῦμα, δύο Ἀγγλοι ὑπουργοί, οἵτινες παρευρίσκοντο, ἥσαν δὲ καὶ ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων, μοῦ ἔκαμψαν λόγον σχετικῶς μὲ μέλλουσαν σύμπραξιν μὲ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐφαίνοντο ἐπιθυμοῦντες αὐτήν. Ἀλλὰ οἱ Ἀγγλοι δὲν ἐπανηλθον ἔκτοτε εἰς τὸ ζητημα. Καὶ δὲν φαίνεται γὰ ἔχουν διάθεσιν. Εἰς τὴν διαφοράν μας μάλιστα μὲ τὴν Τουρκίαν, δὲν θέλουν γὰ ἀγαμιχθοῦν· δὲν θέλουν γὰ δυσαρεστήσουν τὴν Τουρκίαν. Μᾶς συμβούλεύουν γὰ φανῶμεν συμβιβαστικοὶ μὲ τοὺς Τούρκους.»

«Ἀλλά, ἀπήντησα, ἐὰν ἡ Ἑλλάς ὑποχωρήσῃ ἀπέναντι τῆς Τουρκίας, ὑποχωρήσῃ καὶ ἀπέναγατι τῆς Βουλγαρίας, τότε δὲν βλέπω εἰς τὸ θὰ μᾶς χρησιμεύῃ ἡ συμμαχία τῆς Ἀγγλίας. Βλέπετε, κ. Πρόεδρε, πόσον εἴγαι προτιμότερον γὰ εἴμεθα ὠργανωμένοι ναυτικῶς, ὥστε γὰ εἴμεθα μόγοι μας εἰς θέσιν γὰ ὑπερασπίζωμεν ἑκατούς ἐγαντίον τῶν γειτόνων μας. Ἰσως τότε γὰ μᾶς λαμβάγουν οἱ Μεγάλοι ὑπὸ ὅψιν καλλίτερον, παρὰ ἐὰν ἀξίζωμεν κάτι μόνον ὅταν εἴμεθα σύμμαχοί των.»

«Ο κ. Βενιζέλος ἔμεινεν ἐπὶ τινας στιγμὰς σκεπτόμενος· ἔπειτα μοῦ εἶπε: «Ἴδού, κ. Μεταξά, πρόκειται γὰ κάμω ἔνα ταξείδιον εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας. Θὰ ὑπάγω καὶ εἰς τὸ Λονδίνον· θὰ κάμω πάλιν λόγον περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμαχίας. Ἐλπίζω γὰ κατορθώσω κάποιαν συνεγγόησιν.»

Ἡ ἐλπὶς τῆς ἐπιτυχίας τὸν ἐνεψύχωνε. Μοῦ προσέθηκεν ὅμως ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἰμεθα καὶ ἀπαιτητικοὶ εἰς ὅλα τὰ ζητήματα—ὑποθέτω ὅτι ἡγνόει τὸ τῆς Βορείας Ἡπείρου.

Αἴφνις μὲ ἔρωτῷ: «Τί θὰ ἐλέγατε, κ. Μεταξᾶ, ἐὰν παρεχωρούσαμεν εἰς τοὺς Ἀγγλους τὴν Κεφαλληγίαν ὡς γαύσταθμον;»

Τοῦ ἀπήντησα: «Δὲν ἐννοεῖτε βέβαια, κ. Πρόεδρε, νὰ παραχωρήσωμεν τὴν νῆσον, διότι αὐτὸ θὰ ἥτο τερατῶδες, ἀλλὰ νὰ δώσωμεν εἰς τοὺς Ἀγγλους τὸ δικαίωμα νὰ ἔχουν γαύσταθμον ἐν Κεφαλληγίᾳ;»

Ἐσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ: «Οχι βέβαια νὰ δώσωμεν τὴν νῆσον. Μολονότι, κ. Μεταξᾶ, ξεύρετε, αὐτοὶ θὰ ἥσαν πρόθυμοι νὰ μᾶς τὴν ἀνταλλάξουν μὲ τὴν Κύπρον» — καὶ μὲ προσέθλεπεν ἔρωτηματικῶς καὶ ὑπομειδῶν.

Ἡσθανόμην τὴν ἀγανάκτησιν νὰ βράζῃ μέσα μου. Ἀπήντησα: «Παραχώρησις ἐλληνικῆς νῆσου, ἀντὶ σίουδήποτε ἀνταλλάγματος, δὲν εἶναι δυνατή. Ὁσον ἀφορᾷ τὸ δικαίωμα νὰ ἔγκαταστήσουν ἐκεῖ γαύσταθμον, οὔτε αὐτὸ εἰμπορῶ νὰ ἐννοήσω. Ἐὰν εἰμεθα σύμμαχοι μὲ τοὺς Ἀγγλους, εἰμποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν, ὡς σύμμαχοι, δλους τοὺς γαύσταθμους μας. Ἐὰν θέλουν νὰ ὑπάρχῃ γαύσταθμος καὶ εἰς Κεφαλληγίαν, ἀς μᾶς δώσουν τὰ χρηματικὰ μέσα νὰ τὸν κατασκευάσωμεν ἡμεῖς, ὡς ἰδικόν μας, δόπτε δύνανται νὰ τὸν χρησιμοποιοῦν καὶ αὐτοί.»

Ἐσπευσε νὰ μοῦ εἰπῇ ὅτι αὐτὸ θὰ ἥτο μία λύσις καλή. Δὲν τὸν ἡσθανόμην ὅμως τελείως εἰλικρινῇ ἀπέναντί μου εἰς τὸ ὅτι ἀπέβαλε πᾶσαν ἰδέαν παραχωρήσεως ἢ ἀνταλλαγῆς τῆς Κεφαλληγίας.

Μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του ἐκ τοῦ ταξίδίου του εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς πρωτευούσας¹, τὸν ἐπανεΐδα, ἀνυπόμονος νὰ μάθω εἰς τί ἀπέληξεν ἡ προσπάθεια, τὴν δόπιαν ἐσκέφθη. Δὲν μοῦ ἔκαμεν ὅμως λόγον περὶ ταύτης. Τὸν ἡρώτησα ἐγώ.

Μοῦ ἀπήντησεν ὅτι οἱ Ἀγγλοι ἥσαν πάρα πολὺ ἐπιφυλακτικοί. Τοῦ εἶπαν: «Η σύμπραξις τῆς Ἑλλάδος εἰς ἐνδεχόμενον εὐρωπαϊκὸν πόλεμον τοὺς εἶναι πάντοτε ἐπιθυμητή, ἀλλ᾽ ὅτι δὲν εἶναι καὶ ρόδες νὰ σκεφθοῦν τώρα περὶ τούτου ἀργότερα ἵσως· ὅτι ἡ Ἀγγλία ἀποφεύγει, κατ' ἀρχήν, τὰς συμμαχίας· ὅτι ἡ Ἑλλάς εὐρίσκεται εἰς διέστασιν μὲ τὴν Τουρκίαν, εἰς τὴν δόπιαν, παρ' ὅλην τὴν πρὸς τὴν Ἑλλάδα συμπάθειάν των, δὲν ἐννοοῦν νὰ ἀναμιχθοῦν· ὅτι, ἀν ἐπέλθῃ ρῆξις, ἡ θέσις τῆς Ἑλλάδος θὰ εἶναι δυσχερεστάτη· ὅτι ἐπομένως ἡ Ἑλλάς πρέπει τώρα, ὅτε εἶναι ἀκόμη καιρός, νὰ ἔλθῃ εἰς συνεννόησιν μὲ τὴν Τουρκίαν, καὶ εἰς συμβίσματον, κάμνουσα καὶ θυσίας τινάς· ὅτι, τώρα ποὺ ἡ Ἑλλάς ἔγινε τόσον μεγάλη, δὲν πρέπει, χάριν μικρῶν θυσιῶν, νὰ διακινδυνεύῃ τὴν θέσιν τῆς· ὅτι τὸ μέλλον τῆς θὰ εἶναι μεγάλο.

¹ Τὸ ταξίδι αὐτὸ ἄρχισε τὴν 26 Δεκεμβρίου 1913 καὶ βάσταξε ἕως τὴν 1η Φεβρουαρίου 1914 (π. ἡ).

Ἡτο ἀπόκρουσις.

Ἀπεφασίσθη τότε δριστικῶς ἡ ἀγορὰ για τὸν ὑπό κατασκευὴν τοιούτου. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτὸν εἶχεν ἀποσταλῆ καὶ ὁ πλωτάρχης Π. Τσουκαλᾶς εἰς τὴν Ἀμερικήν. Ντρέντνοτ ὅμως δὲν εύρισκετο, καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ κ. Βενιζέλου, καὶ ἐν γένει ὅλων τῶν διευθυνόντων, ἦτο μεγάλη. Ἐμελέτα παράδολα σχέδια, ἐκ τῶν δύον ἀλλα τοῦ ὑπεβάλλοντο ἀπὸ διαφόρους, ἀλλα τοῦ ἥρχοντο μόγα των εἰς τὸν νοῦν του.

Ἐγ ἐκ τούτων, ἥτο: ἂν δὲν εύρισκομεν πλοῖον, γὰρ ἀναμείνωμεν τὴν δίοδον διὰ τῶν θαλασσῶν μας τοῦ Ρίου Ἰανεῖρου, ἐρχομένου ἐξ Ἀγγλίας, ἀνετοίμου — ὑπετίθετο ὅτι θὰ συνεπληρωθοῦ διατάξιμός του ἐν Κωνσταντινουπόλεις — καὶ γὰρ τὸ τορπιλόσωμεν ἐξ ἐνέδρας, λ. χ. παρὰ τὸ Ταίναρον, ἢ ἔστω καὶ ἀλλοῦ. Ἀλλ' ἂν ἥρχετο μὲ ἀγγλικὸν πλήρωμα; Αὐτὸ περιέπλεκε τὴν ὑπόθεσιν. Ἀργότερα, ἐγνώσθη ὅτι μετέθη πρὸς παραλαβήν του πλήρωμα τουρκικόν. Ἀλλ' ἀργότερα πάλιν, ἐγνώσθη ὅτι τὸ πλοῖον θὰ ἐτελειοῦτο ἐν τῷ ἀγγλικῷ γαυπηγείῳ, καὶ ὅτι τὸ τουρκικὸν πλήρωμα ἔξησκετο ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς τὸν χειρισμόν του. Νέοι συνδυασμοὶ καὶ νέαι ἀνησυχίαι.

Ὀπωσδήποτε, ἐγεννᾶτο ἡ ἰδέα τῆς ἀνάγκης νέου πρὸς τὴν Τουρκίαν πολέμου, πρὸ τῆς ἀποκτήσεως ὑπὸ αὐτῆς τῶν θωρηκτῶν της. Ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ δὲν καθωρίζοντο ἀκόμη αἱ ἰδέαι τοῦ κ. Βενιζέλου. Ἡθελε παντὶ τρόπῳ νὰ ἀποφύγῃ τὸν πόλεμον αὐτόν.

Μίαν ἑσπέραν (τῆς ἀγορᾶς 1914) μὲ ἐκάλεσε τηλεφωνικῶς εἰς τὸν οἶκον του. Τὸν εῦρον εἰς τὸ μικρὸν σαλόνι, τὸ παρακείμενον τῆς τραπεζαρίας, συνομιλοῦντα μὲ ἔνα γέροντα διψηλόν, λευκότριχα, ξυρισμένον, φοροῦντα φράκον κακοσιδερωμένον, παλαιοῖς σχήματος. Ἡτο δ. κ. Δίλλον.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τούτου, δ. κ. Βενιζέλος μοῦ ἔξεμυστερεύθη ὅτι δ. κ. Δίλλον προσφέρεται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς μεσάζων μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν Τούρκων διὰ τὸ ζήτημα τῶν νήσων. Θὰ ἀναχωρήσῃ συντόμως διὰ Κωνσταντινούπολιν. Ὁ κ. Βενιζέλος συγεννοήθη μετ' αὐτοῦ, ἀπόψε ἥδη, διὰ τὴν μεσολάβησιν, καὶ τὰς προτάσεις τὰς δύοις θὰ ἔκριμεν. Ὁ κ. Βενιζέλος μοῦ ἔλεγεν ὅτι ἡ ἀιτιθειμένος νὰ ὑποχωρήσῃ, ἀναγγιωρίζων τὴν τουρκικὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τῶν νήσων· ἀναγγιωρίζων ἔστω καὶ τουρκικὴν σημαίαν ἐπ' αὐτῶν· ἔστω καὶ μίαν μικρὰν φρουρὰν εἰς μίαν νησίδα μετὰ σημαίας.

Τοῦ ἀπήντησα ὅτι τοῦτο θὰ ἥτο θλιβερὸν τέλος τόσων ἀγώνων· ὅτι, ἀν ἡ Τουρκία ἔξησφάλιζε τὴν γκυτικὴν ὑπεροχήν, δὲν θὰ ἥρκετο βεβαίως εἰς ταύτα, δύον καὶ ἀγέκολάκευον τὴν φιλοτιμίαν της, καὶ ἐταπείνουν τὴν Ἑλλάδα. Τοῦ προσέθεσα: «Ἐὰν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν γαύτικὴν ὑπεροχήν, ἔξασφαλίζουσαν τὴν μεταφορὰν τοῦ στρατοῦ μας ἐν τῷ Αἰγαίῳ, δηλαδὴ ἐὰν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν για τὸν νοῦν τους, κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ κηρύξωμεν τὸν πόλεμον εἰς τὴν Τουρκίαν πρὸ τῆς κατασκευῆς τῶν ἰδικῶν της. Οὕτω ἐμποδίζομεν

τὴν εἰς αὐτὴν παράδοσιν πλοίων παρὰ τοῦ ἀγγλικοῦ γαυπηγείου· ἀλλως, θὰ μᾶς κηρύξῃ αὐτὴ τὸν πόλεμον εὐθὺς ἅμα τὰ παραλάβῃ».

Ἐμεινε σκεπτικὸς καὶ ἀνήσυχος. Ἐπειτα μοῦ εἶπεν ὅτι ἐλπίζει πολὺ ὅτι θὰ καταφέρῃ δ. κ. Δίλλον· εἶναι πολὺ ἵκανὸς ἀνθρωπος· ἔχει πολὺ καλάς διαθέσεις δι' ἡμᾶς.

Πολλάκις μοῦ ἐπανέλαβε, μετὰ τὴν ἑξ Εὐρώπης ἐπάγοδόν του, ὅτι ὅχι μόνον ἡ Ἀγγλία, ἀλλ' οὕτε καὶ ἡ Γαλλία δὲν εἶχον διάθεσιν γὰρ ἐπέμβούν ὑπὲρ ἡμῶν εἰς τὸ ζήτημα τῶν νήσων, καὶ ὅτι μᾶς προέτρεπον νὰ φανῶμεν ὑποχωρητικοὶ ἀπέναντι τῆς Τουρκίας. Μόνον ἡ Γερμανία ἐφάνετο διατέθειμένη γὰρ ἐπιφέρῃ εὐνοϊκὸν δι' ἡμᾶς συμβιβασμὸν μετὰ τῆς Τουρκίας. Ἡ Ρωσία ἦτο βεβαίως ἀδιάλλακτος εἰς τὴν ὑφ' ἡμῶν ἐκκένωσιν τῆς Ἰμβρου καὶ Τεγέδου. ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εἰς ἡμᾶς παραχώρησιν τῶν ἀλλων νήσων δὲν ἐδείκνυε πολλὴν διάθεσιν.

Μίαν πρωῖτν τοῦ μηνὸς Μαρτίου ἦ τὸ Απρίλιον 1914 ἐζήτησα γὰρ τὸν ἰδῶ. Τὸν συνήντησα εἰς τὸν οἰκον μου.

Ἡτο πλέον λίαν ἀπίθανον ὅτι θὰ εὑρίσκομεν ντρέντυνο πρὸς ἀγοράν. Προσήγγιζε δὲ καὶ τὸ θέρος, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ Τουρκία θὰ καθίστατο κυρία ἴσχυρος θωρηκτοῦ στόλου. Οἱ διωγμοὶ τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ Ἑλλήνων ἥρχισαν ἐπιτειγόμενοι. Ἡ προσέγγισις τῆς Βουλγαρίας πρὸς τὴν Τουρκίαν καθίστατο δσημέραι καταφανεστέρα.

Ολα ἐγεδείκνυον ἐπερχομένην τὴν καταιγίδα. Δὲν θὰ ἀπεφεύγαμεν τὸν πόλεμον. Τὸ ζήτημα δι' ἡμᾶς περιωρίζετο εἰς τὸ γὰρ ἐπήρχετο διὰ πόλεμος εἰς τὴν καλλιτέραν δι' ἡμᾶς στιγμήν. Συνεπῶς, ἐπρεπε γὰρ προλάθωμεν καὶ γὰρ οὐκέτι τὸν πόλεμον πρὸς τὴν Τουρκίαν πρὶν ἡ παραλάβῃ τὰ πλοῖα της. Τότε ἡ Ἀγγλία, οὐδετέρα Δύναμις, δὲν θὰ ἐπέτρεπε τὴν παραχώρησίν των. Ἀπέμενεν ἡ Βουλγαρία· ἐδὲ ἐπενέδαινε καθ' ἡμῶν, ἡ Σερβία, κατὰ τὴν συνθήκην τῆς συμμαχίας μας, ὥφειλε νὰ μᾶς ὑποστηρίξῃ· Ἰσας γὰρ μᾶς ὑπεστήριζε καὶ ἡ Ρουμανία. Ἔγω, ἐμελέτων ἥδη ἐν τῷ ἐπιτελείῳ ἀπὸ πολλοῦ τὴν διεξαγωγὴν τοιούτου πολέμου.

Ολα ταῦτα τὰ ἀνέπτυξα εἰς αὐτὸν. Ἀλλωστε, ἦτο ἐν πλήρει γράσει τοῦ ζητήματος. Ἡτο καὶ αὐτὸς σύμφωνος δὲν ἔθλεπε πλέον ἀλλην διέξοδον· εἶχομεν δῆμος ἀκόμη καιρὸν μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς παραλαβῆς τῶν πλοίων ὑπὸ τῆς Τουρκίας, ἥτις διελογίζετο περὶ τὰ τέλη Αὐγούστου.

Τοῦ προσέθεσα τότε: «Ἴσας εὑρώμεν εὐνοϊκοὺς συνδυασμούς. Ἡ Ρωσία ἀπὸ μηνῶν διατηρεῖ εἶδος τι μερικῆς ἐπιστρατεύσεως, κρατοῦσα 700 χιλιάδας ἄνδρας ἐπὶ πλέον τῆς δργανικῆς δυνάμεως τοῦ στρατοῦ τῆς. Πρὸς ποῖον σκοπόν; Ὑπάρχει μία εἰδησίς — τὴν εἶχον ἀπὸ τὸν συνταγματάρχην Πέσιτζ, στρατιωτικὸν ἀκόλουθον τῆς ἐν Ἀθήναις σερβικῆς πρεσβείας— δτι ἐπεδιώκετο ὑπὸ τῆς Σερβίας, ἔνωσις μετὰ τοῦ Μαυροβουνίου· ὅτι θὰ ἐπετυγχάνετο λίαν πιθανῶς

κατὰ τὸ τρέχον ἔτος· δτι βεβαίως ἡ Αὐστρία θὰ ἀντείθετο, καὶ Ἰσας θὰ ἡπεῖται πόλεμον· δτι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ Ρωσία θὰ ἐδοήθει συμμαχικῶς τὴν Σερβίαν. Ἀλλά, προσέθεσα, εἰμπορεῖ πάγτα ταῦτα νὰ ἡσαν μῆθοι. Ἱσας ἡ Ρωσία παρεσκευάζετο κατὰ τῆς Τουρκίας, δπως λύση τὸ ζήτημα τῶν Στεγῶν, ὅπότε ἐπρεπε γὰρ ἔχῃ στρατὸν ἔτοιμον, δπως ἀντιταχθῇ κατὰ ἐπεμβάσεως γερμανικῆς ἡ αὐστριακῆς.

Δὲν ἐπρεπε, βεβαίως, γὰρ συμμαχήσωμεν μετὰ τῆς Ρωσίας διὰ τοιούτου σκοπού· ὅμπορούσαμεν δῆμος γὰρ συνδυάσωμεν τὴν ἐνέργειάν μας ὥστε γὰρ ἀποσπάσωμεν ἀπὸ τὴν Τουρκίαν τὴν λύσην τοῦ ζητήματος τῶν νήσων, καὶ ἐγγυήσεις ἀσφαλείας μας, π. χ. τὴν εἰς ἡμᾶς παραχώρησιν, ἀντὶ πληρωμῆς, τοῦ ἐνὸς τῶν ὑπὸ αὐτῆς παραχγεθέντων πλοίων.

Τὸν ηρώτησα ἀν δὲν ἐγόμιζεν δρθὸν γὰρ ἔξιχνιάση ἐν Πετρουπόλει τὰ τεκταινόμενα, δπως καὶ ἡμεῖς κανονίσωμεν τὴν στάσιν μας, καὶ τὰς παρασκευάσμας μας.

Ἄνεγνώρισε τὴν ἀνάγκην τῆς ἔξιχνιάσεως ταύτης, ἀλλὰ μετὰ τινος δισταγμοῦ. Οἱ λόγοι του μοῦ ἔξέφραζον μεγάλην ἀπροθυμίαν εἰς τὸ γὰρ συνδυάσην ἐλληνικῆς ἐνέργειαν εἰς ἐνδεχομένην διαταραχὴν τῶν Βαλκανίων ὑπὸ τῆς Ρωσίας, διαταραχὴν ἀναπόφευκτον, ἥτις βεβαίως δὲν ἐξηρτάτο ποσῶς ἀπὸ τὴν ἀνάμιξιν τῆς Ἑλλάδος.

Ἐκεὶ ἐμεινε τὸ πρᾶγμα.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1913, ἥρχισα ἐν τῷ ἐπιτελείῳ δσημέραι ἐντειγομένην ἐργασίαν πρὸς προπαρασκευὴν τῆς ἀμύνης τῶν νήσων. Ο. κ. Δούσμανης ἔθεσε τὸ ζήτημα τοῦτο, ὃς καὶ πᾶσαν συγαφῆ διοικητικὴν ἐνέργειαν, ὑπὸ τὴν ἀρμοδιότητά μου.

Ἐσκέφθην πρῶτον γὰρ τὰς νήσους, δπως ἀντιταχθῇ ἄμυνα κατὰ αιφνιδιασμοῦ, δστις, κατὰ τὰς εἰδήσεις ἐκ Τουρκίας, δὲν ἀπεκλείετο, καὶ εἴτα γὰρ ταῖς παράσχω τὰ μέσα δπως ἀμυνθῆσι διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν δυγάμεων κατὰ τακτικῆς πολεμικῆς ἐνεργείας τῶν Τούρκων, ἀκόμη καὶ ἀν ἔχαγμεν δριστικῶς τὴν ἐνθαλάσσην ὑπεροχήν μας.

Οὕτω, συμφώνως μὲ τὰς ὑπὸ ἐμοῦ συνταχθείσας δδηγίας, κατεσκευάσθησαν ἐν Μυτιλήνῃ, Χίῳ καὶ Σάμῳ, πυροδολεῖα τιγά, ἔξωπλίσθησαν ταῦτα, κατεσκευάσθησαν δὲ καθ' ὅλην τὴν παραλίαν τῶν νήσων τούτων ἐπιτηρητικοὶ σταθμοί, ἐπιβλέποντες πᾶσαν ἐν τῇ γείτονι θαλάσσῃ κίνησιν, οἵτινες συνεδέθησαν τηλεφωνικῶς μετὰ ὡρισμένων ἐν τῇ νήσῳ κέντρων, δπου θὰ ἔδρευεν ἡ διοίκησις. Ο πληθυσμὸς τῶν νήσων ἐκλήθη ὑπὸ τὰ ὅπλα διαδοχικῶς πρὸς σύντομον ἀσκησίαν· συνεδυάσθη δὲ τοῦτο μετὰ τῆς ἀσκήσεως τῶν ἐφεδρειῶν ἐν γένει. Ἀλλ' οἱ ἐφεδροὶ οὗτοι τῶν νήσων ἡσκοῦντο ἐν ταῖς νήσοις, δπου ἀπεστάλησαν καὶ τὰ ἀναγκαῖα στελέχη. Οὕτω ἐσχηματίσθη ἐν ἑκάστῃ αὐτῶν ἀξιόλογος στρατιωτικὴ δύναμις. Ἐστάλησαν ἐκεὶ ὅπλα δι' ὀλόκληρον τὴν

έφεδρικὴν δύναμιν, πυρομαχικὰ πεζικοῦ διὰ παρατεταμένην ἀμυναν, πυρομαχικὰ πυροβολικοῦ, ἵματισμός, καὶ λοιπὴ ἀποσκευὴ ἐπιστρατεύσεως. Ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς νήσου ἡδύνατο, ἐν ἀνάγκῃ καὶ μόνος του, ἐν περιπτώσει ἐπιθέσεως, νὰ τὴν ἐπιστρατεύσῃ. Ὅμοια μέτρα ἐλήφθησαν, δὲν γονικατόπιν, καὶ διὰ τὴν Λῆμνον. Ὁδηγίαι λεπτομερεῖς διὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἀμύνης ἐν τῷ ἑστερικῷ ἑκάστης νήσου ἐστάλησαν εἰς τοὺς στρατιωτικοὺς διοικητὰς αὐτῶν. Δὲν εἰσέρχομαι εἰς δλας τὰς λεπτομερείας τῆς διεξαχθείσης ἔργασίας, διότι τοῦτο ἔξερχεται τῶν δρίων καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἰστορικῆς ταύτης διατριβῆς.

Πλὴν τούτου, καθ' δλογ τὸν χειμῶνα 1913-1914 προητοίμασα τὰ τῆς συγκεντρώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Μακεδονίᾳ, ἐν περιπτώσει πολέμου. Ἐμελέτησα τὸ σχέδιον τῆς ἐκστρατείας, κατὰ διαφόρους περιπτώσεις, καὶ καθώρισα δι' ἑκάστην, τὴν κατάληλον ζώνην συγκεντρώσεως. Προεκάλεσα τὴν ὑπὸ τῶν σωμάτων στρατοῦ μελέτην τῶν ζωνῶν συγκεντρώσεως αὐτῶν. Τὸ τμῆμα τῶν μεταφορῶν, κατὰ τὰς διδηγίας μου, κατήρισεν δλα τὰ δρομολόγια πλοίων καὶ σιδηροδρόμων διὰ τὰς μεταφοράς, καὶ συγενοήθη μὲν τὰς διευθύνσεις σιδηροδρόμων, ἀτμοπλοϊκῶν ἑταιρειῶν καὶ τοὺς ἀρμοδίους λιμενάρχας πρὸς ἔφαρμορήν των. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1914 δλα ἦσαν ἔτοιμα.

Ἐκ τῶν μελετῶν μου μοῦ πρόκειπτεν ἡ πεποίθησις ὅτι, ἀνὴρ Τουρκία μᾶς ἐπετίθετο διὰ τῆς Δυτικῆς (Βουλγαρικῆς) Θράκης, ἡδυνάμεθα ἀξιόλογα νὰ ἀμυνθῶμεν γιακηφόρως. Ἐπίσης, ἡδυνάμεθα νὰ ἀμυνθῶμεν καλῶς καὶ ἀνάκομη προσετίθετο μέρος τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ καθ' ἡμῶν, τοῦ λοιποῦ τοιούτου ἀπασχολουμένου ὑπὸ τῆς Σερβίας. Ἡ ἀμυνά μας θὰ καθίστατο δυσχερῆς ἐὰν ἡ Σερβία ἢ ἡ Ρουμανία δὲν ἐπεγέναιον ὑπὲρ ἡμῶν. ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ θέσις μας δὲν καθίστατο ἀπηλπισμένη, ἥρκει ἡ στάσις των νὰ εἰναι τοιαύτη, ὥστε μέρος τοῦ βουλγαρικοῦ στρατοῦ, οὐχὶ βεβαίως μέγα, νὰ ἔμενεν εἰς τὰ σύνορά των πρὸς κάλυψιν.

“Ολα μου δμως τὰ σχέδια ἐστηρίζοντο ἐπὶ ταχείας συγκεντρώσεως τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἐν Μακεδονίᾳ· τοιαύτη δὲ ἡτο δυγατὴ μόνον ἐὰν ἑκυριαρχῆμεν ἐντελῶς τῆς θαλάσσης. Ἀλλως, αἱ εἰς Μακεδονίαν διὰ θαλάσσης μεταφοραὶ καθίσταντο ἀδύνατοι. Ἡ διὰ ἔηρᾶς συγκέντρωσις — ἐλλείποντος τοῦ ἑνωτικοῦ σιδηροδρόμου — θὰ ἡτο τόσον βραδεῖα, ὥστε θὰ ἐπρεπε νὰ ἀποσύρθωσιν αἱ ἐν Μακεδονίᾳ φρουραὶ πρὸς τὰ παλαιὰ ἡμῶν σύνορα διὰ νὰ μὴ καταστραφῶσι μεμονωμέναι. Οὕτω, ἡ Μακεδονία, θὰ ἔχαγετο δι' ἡμᾶς.

“Αλλὰ μῆπως θὰ ἡτο μόνον τοῦτο; Οἱ κυριώτεροι λιμένες μας ἦσαν ἐκτεθειμένοι εἰς προσβολὰς ἀπὸ θαλάσσης. Καὶ διὰ μὲν τὸν λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, προεκάλεσα καὶ ἐλήφθησα μέτρα δχυρώσεως, συμπληρώντα τὴν ὑφισταμένην εἰς Καραμπουργοῦ, ἥτις πάντως δὲν θὰ ἡτο δυγατὸν γὰρ ἀγ-

τιστῇ κατὰ τοῦ πυροβολικοῦ τῶν γιτρέντυοτ. Ἄλλὰ διὰ τὴν ἀμυναν τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν Ἀθηνῶν, τί μέτρα νὰ ληφθῶσι: Ἐτέθην εἰς συνάφειαν μὲ τὸ Ναυτικὸν Ἐπιτελεῖον, καὶ συνειργάσθημεν ἐν πλήρει δμονοίᾳ διὰ νὰ γίνῃ δ, τι ἡτο δυνατόν ἀλλὰ βεβαίως ἡτο τοῦτο ἐλάχιστον. Ἐλειπαν δλα τὰ μέσα· προμήθεια των ἔγκαιρος ἡτο ἀδύνατος. Ἡ δχύρωσις τοῦ Σαρωνικοῦ ἐθεωρήθη ἀπαραίτητος· βεβαίως ἐμελετήθη, καὶ ἔδει εἰς τὸ μέλλον νὰ γίνῃ, ἀλλὰ θὰ ἐστοχίζειν ἀνω τῶν 100 ἑκατομμυρίων, τώρα δὲ ἡτο ζήτημα πῶς θὰ κατωρθοῦτο γὰρ εὑρεθῶσι τὰ διὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ γιτρέντυοτ ἀναγκαῖοντα.

Ἐν τοσούτῳ, ὧχυροῦντο, κατὰ τὰς διδηγίας μου, τὰ στενὰ τῶν συνόρων, διὰ προχείρων ἔργων, καὶ ἐμελετᾶτο ἡ ἀπὸ ἔηρᾶς, ἐπίσης πρόχειρος, δχύρωσις τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡμεθα δὲ εἰς τοιαύτην ἀνέχειαν δλικοῦ, ὥστε τὰ ἔργα ὧπλιζοντο διὰ παλαιῶν πυροβόλων Κρούπ, παντοίων διαμετρημάτων καὶ παντοίου τύπου.

Μίαν ἡμέραν εἶπον εἰς τὸν Βενιζέλον: «Φαντασθῆτε, εἰς τὸ μέλλον νὰ ἔχωμεν ὧχυρωμένον τὸν Σαρωνικόν, τὴν Θεσσαλονίκην ἀπὸ ἔηρᾶς καὶ θαλάσσης, τὴν Καθάλλαν ἐπίσης· κατεσκευασμένον τὸν ἑνωτικὸν σιδηροδρομούν, καὶ τὸν τῆς Θεσσαλονίκης· Καθάλλας· στόλον θωρηκτὸν καὶ ἐλαφρόν, δυνάμενον, οὕτω, νὰ κινηθῇ ἐλευθέρως, χωρὶς νὰ σκοτίζεται διὰ τὰ παράλια μας. Φαντάζεσθε τὴν ἀξίαν μας ὡς συμβάχων;»

Τὰ μάτια του ἔλαμψαν: «Θὰ εἰμποροῦμεν ἀσφαλῶς νὰ τὰ βάλωμεν καὶ μὲ τὴν Αὔστρην», μοῦ εἶπεν ἐγθουσιασμένος.

Ἐν τούτοις, πρὸς τὸ παρόν αὐτὰ ἦσαν ὄνειρα. Ἐκ δὲ τῆς ἔργασίας μου ἐπειθόμην, ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν περισσότερον, δτι ἡ κήρυξις τοῦ κατὰ τῆς Τουρκίας πολέμου πρὸ τῆς ὑπὸ αὐτῆς παραλαβῆς τῶν θωρηκτῶν καθίστατο ἀνάγκη ἀπαραίτητος. Ἀλλωςτε, οἱ διωγμοὶ τῆς Μ. Ἀσίας μας παρεῖχον, δχι ἀπλῆγιν πρόφασιν, ἀλλὰ πληρεστάτην δικαιολογίαν.

Δὲν ἐπλανώμην ὡς πρὸς τοὺς μεγάλους κινδύνους τοῦ ἔγχειρήματος. Οὐδὲ ἐπὶ μίαν στιγμὴν μοῦ ἐπέρασεν ἡ ἰδέα ὅτι δ πόλεμος οὗτος ἔδει νὰ ἐπιδιωχθῇ ὡς μέλλων νὰ μᾶς ἐπιφέρῃ ὧφελήματα. Οὐδέποτε ἐθεωρησα ὅτι ἡ Ἑλλάς, ἀντεπεξερχομένη κατὰ ἔηρὰν κατὰ τῆς Τουρκίας καὶ Βουλγαρίας, εἰχε βεβαίαν ἡ ἔστω καὶ λίαν πιθανήν τὴν ἐπιτυχίαν. Ἀλλὰ πάντοτε ἐπίστευσα ὅτι δ πόλεμος οὗτος ἡτο ἀνάγκατος, πρὸς ἀποφυγὴν βεβαίου δλέθρου τῆς Ἑλλάδος· ὅτι ἡτο κακόν, ἀλλὰ τὸ δλιγώτερον δλων τῶν ἀλλων κακῶν, καὶ ὅτι, παρέχων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ μέσα νὰ χειρισθῇ ὑπὸ τοὺς καλλιτέρους δυγατοὺς δρους τὰς πολεμικάς της δυγάμεις, τῆς παρεῖχε καὶ τὴν ἐλπίδα καλῆς ἀμύνης, καὶ εύκαιριαν εἰς τοὺς φίλους της δπως τὴν ὑποστηρίξωσι.

Τὴν ἀποψίν ταύτην ὑπεστήριξα πάντοτε δμιλῶν μετὰ τοῦ κ. Βενιζέλου. Καὶ πλειστάκις δμιλησα μετ' αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ ἀγτικειμένου τούτου.

Ἐννοεῖται ὅτι, δμιλῶν μετὰ προσώπων δευτερευούσης ἐγτελῶς θέσεως—

ἀπέφευγον τοῦτο κατ' ἀρχήν, ἀλλ' ἐνίστε ἡμην ὑπηρεσιακῶς ὑποχρεωμένος εἰς τοῦτο—ἀπέκρυπτον ἐπιμελῶς τὰς ἀγησυχίας μου. Διότι ἄλλως, ἦτο κίνδυνος, αἱ ἀγησυχίαι μου, διαδιδόμεναι ὑπ' αὐτῶν — καὶ δυστυχῶς ἡ ἀκριτομύθεα ἦτο τὸ μικρότερον ἐλάττωμά των, γὰρ ἐμβάλωσιν εἰς παχυκὸν τὴν δημοσίαν γγώμην.

Οὕτω, ἐνθυμοῦμαι ὅτι μίαν πρωΐαν (τοῦ Μαρτίου;) συνήλθομεν, εἰς τὸν οἰκον τοῦ ὑπουργοῦ τῶν ναυτικῶν κ. Δεμερτζῆ, δ. κ. Βενιζέλος, δ. κ. Δεμερτζῆς, δ. ὑποναύαρχος κ. Σ. Δούσμανης, δ. ὑποστράτηγος κ. Β. Δούσμανης καὶ ἔγω, δπως συσκεψθῶμεν διὰ τὸ ζῆτημα τῆς διχυρώσεως τοῦ Σαρωνικοῦ. Κατόπιν ἤλθε καὶ δ. κ. Διομήδης, ὑπουργὸς τῶν οἰκονομικῶν, ἀφοῦ εἶχε σχεδὸν τελειώσει ἡ σύσκεψις. «Ἐλαθε καὶ αὐτὸς μέρος εἰς τὴν ἐπακολουθήσασαν γενικὴν διμιλίαν. Ο. κ. Δεμερτζῆς, θιασώτης προληπτικοῦ πολέμου κατὰ τῆς Τουρκίας, πρὸς ἀποφυγὴν ἀποκτήσεως ὑπ' αὐτῆς τῆς ναυτικῆς ὑπεροχῆς, ἀνέπτυσσε τὴν ἰδέαν ταύτην, γνωστὴν ἄλλωστε εἰς δλους, καὶ ὑπὲρ τῆς δποίας ἔκλινε καὶ δ. Βενιζέλος.

«Ο. κ. Διομήδης, ἀποτειγόμενος εἰς ἐμέ, ἔρωτᾶ: «Ἐάν συμμετάσχῃ καὶ ἡ Βουλγαρία τί θὰ ἀπογίνωμεν;»

— «Ε! θὰ πολεμήσωμεν δπως εἰμποροῦμεν καλλίτερα, τοῦ ἀπήντησα. καὶ βλέπων αὐτὸν τεταραγμένον, τοῦ προσέθεσα: «Θὰ τὰ βγάλωμεν πέρα, μὴ φοβησθε!»

— Ναί, μὰ πῶς; μὲ ἥρωτησε.

Τοῦ ἀπήντησα, δυσφορῶν: «Αὐτὸς εἶγαι ἵδική μας δουλειά, τῶν στρατιωτικῶν καὶ ναυτικῶν.»

Τότε, μοῦ λέγει κάπως πειραγμένος: «Οχι μόνον ἵδική σας ἄλλα καὶ ἵδική μας· προτοῦ σας δώσωμεν τὰ χρήματα, πρέπει νὰ εἰξεύρωμεν πῶς θὰ διεξαγάγετε τὸν πόλεμον. Ή κυβέρνησις πρέπει νὰ εἰξεύρετε.»

Τοῦ ἀπήντησα μετὰ μεγάλης γαλήνης: «Η κυβέρνησις, βέσαια! Καὶ ἡ κυβέρνησις εἰξεύρει, διότι δ. κ. Πρόεδρος, δστις εἶγαι καὶ ὑπουργὸς τῶν στρατιωτικῶν, γνωρίζει λεπτομερῶς τὰς σκέψεις μας καὶ τὰ σχέδιά μας. Εἰς αὐτὸν ἐναπόκειται γὰ σας τὰ ἀνακοινώση, ἐάν τὸ κρίνη, καὶ δταν τὸ κρίνη ἀναγκαῖον. «Ωστε ἔρωτήσατε τὸν καὶ μάθετε ἀπὸ αὐτὸν δ, τι ἐπιθυμεῖτε.»

«Ἐκείνην τὴν ἐποχήν, ἄλλωστε, αἱ ἰδέαι μου εἶχον ὀριμάσει ὡς πρὸς τὸ ζῆτημα τῶν Δαρδανελλίων. Μελετῶν διαρκῶς τὰ τοῦ ἐγδεχομένου τούτου πολέμου, ἔθλεπα δτι, καὶ ἀνεμιγνύετο ἡ Βουλγαρία, καὶ ἀν ἀκόμη ἡ Τουρκία δὲν ἐπεχείρει διὰ τῆς Δυτικῆς Θράκης ἐκστρατείαν κατὰ ἔγραν, δ ναυτικὸς πόλεμος, δστις θὰ ἐπηκολούθει, θὰ διαιωνίζετο. «Ἐπιχειρήσεις εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας δὲν ἥδυναγετο νὰ ἔχωσι κρίσιμον ἀποτέλεσμα, ἔκτος ἐάν ἐπεχειροῦντο ὑπὸ τῆς δλότητος τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, δπερ ἀδύνατον, ἔνεκα τῆς Βουλγαρίας. Πόλεμος τοιοῦτος, χρονίζων, ἐνδεχομένη ἐπιστράτευ-

τοῖς, διαταραχὴ τῆς οἰκονομικῆς μας θέσεως, καὶ τὰ ἄλλα συμπαρομητοῦτα, ησαν περιστατικὰ λίαν ἐπιζήμια διὰ τὴν Ἑλλάδα.

«Ἀλλος τρόπος ἀποφυγῆς των δὲν ὑπῆρχε, παρὰ κατάληψις τῶν Στεγῶν τῶν Δαρδανελλίων, καὶ εἰσοδος τοῦ στόλου μας εἰς τὴν Προποντίδα.

Δὲν ἐπερίμενα βεβαίως ἐκ τούτου καταστροφὴν τῆς Τουρκίας. Ἐγνώριζα ὅτι ἡ συγκέντρωσις τοῦ στρατοῦ τῆς, ἀθίκτου ἐν τῇ Δυτικῇ Μ. Ἀσίᾳ, ἦτο δυνατή καὶ κατ' αὐτοῦ δὲν ἥδυνάμεθα τίποτε. Ἀλλ' ἐφρόνουν δτι ἡ ἐπιτυχίας τοῦ ἐγχειρήματος ἥθικη διαταραχὴ τῆς Τουρκίας θὰ ἦτο τοιαύτη ὥστε νὰ ὑποκύψῃ αὐτη εἰς δρους εἰρήνης μετριοπαθεῖς. Δηλαδή, ἀναγγώρισιν τῶν νήσων εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ παραχώρησιν τῶν θωρηκτῶν της εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔστω καὶ ὑπὸ μορφὴν πωλήσεως αὐτῶν, εὑρισκομένων εἰσέτι ὑπὸ κατασκευήν.

«Ἐμελέτησα, λοιπόν, τὴν ἐπιχείρησιν κατὰ τῶν Δαρδανελλίων ἐπὶ μῆνας. Καὶ συνεπέρανα ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιτύχῃ παρὰ ἐὰν γίνη ἀιφνιδιαστικῶς, ἐν πλήρει εἰρήνη, χωρὶς ἡ Τουρκία νὰ ὑποπτεύῃ τίποτε. Ἀλλως, ἐὰν ἡ Τουρκία ἦτο ἐπιστρατευμένη, ἡ κατεῖχε τὰ Στεγὰ δι' ἐπιστρατευμένης δυγάμεως, ἡ καὶ ἀν ἀκόμη ἡ ἔντασις τῶν σχέσεων της πρὸς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἔφερε εἰς τὸ γὰ λάθη δλα τὰ προκαταρκτικὰ πρὸς δμυγναν καὶ πρὸς ἐπιστρατευσιν μέτρα, τὸ ἐγχειρῆμα τὸ ἀπετύγχανε. Ὡς αἰφνιδιαστικὴ ἐνέργεια, ὡς τὴν προεξέθεσα, θὰ διενηργεῖτο δι' ἔγδος σώματος στρατοῦ, μεταφερομένου συγχρόνως ἐπὶ 70 ἐμπορικῶν πλοίων δεύτερα καὶ τρίτα κλιμάκια θὰ μετέφερον τὰς ἐφοδιοπομπάς του καὶ λοιπάς ὑπηρεσίας τῶν γώτων.

«Ἀπὸ τῆς ἀποφάσεως διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐπιχειρήσεως μέχρι τῆς ἀποβάσεως ἐχρειάζοντο περίπου δέκα πέντε ἡμέραι, διὰ τὴν συνάθροισιν τοῦ στρατοῦ, συνάθροισιν τοῦ μεταγωγικοῦ στόλου, ἐπιδίθασιν, μεταφορὰν καὶ ἀποβίθασιν. Ἐκ τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος, αἱ ἐνέργειαι τῶν δώδεκα πρώτων ἡμερῶν ἔπειτε νὰ μείνουν ἐντελῶς μυστικαὶ καὶ ἀφραγεῖς εἰς τὸν ἔχθρον. Ἐμελέτησα καὶ καθώρισα λεπτομερῶς τὰ πρὸς τοῦτο μέτρα.

Τὰς μελέτας καὶ σκέψεις μου ταύτας ἀνεκοίνωσαν εἰς τὸν κ. Βενιζέλον, εἰς ἐπανειλημμένας συνεντεύξεις κατὰ (Μάρτιον καὶ Ἀπρίλιον;) τοῦ 1914. «Η ἰδέα τοιούτου ἐγχειρήματος δὲν τοῦ προσεμεῖδια. Ἐδυσπίστει λίαν διὰ τὴν ἐπιτυχίαν του. Ἐν τούτοις δὲν μὲ ἀπεθάρρυνε, ἀλλὰ μὲ προέτρεπε νὰ ἔξακολουθήσω.

«Ο. κ. Δούσμανης, δστις φυσικὰ ἦτο ἐν γνώσει δλων τῶν μέλετῶν μου, ἦτο πλέον αἰσιόδοξος δ δὲ Βασιλεύς, εἰς τὸν δποῖον ἀνεκοινώθησαν ταῦτα ὑπὸ τοῦ Δούσμανη, ἔμαθον δτι ἦτο λίαν εὔελπις. Η ἰδέα τῆς ἀφίξεως πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἔστω καὶ ἐπὶ βραχύ, τὸν ἐνεθουσίαζεν. Ἐν τούτοις, εἰς πρακτικὴν ἀπόφασιν πρὸς πόλεμον δὲν ἔφθασε ποτέ.

«Ἐπέσπευσα λοιπόν τὸν πλήρη καταρτισμὸν δλων τῶν λεπτομερειῶν τῆς τοιαύτης ἐπιχειρήσεως. «Οχι μόνον σχεδίων λεπτομερῶν τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ

ἀποδατικοῦ στρατοῦ, καθορισμὸν τῶν πλοίων τοῦ μεταγωγικοῦ στόλου, δρομολογίων τῶν πλοίων εἰς τὰ σημεῖα ἐπιθιβάσεως, λεπτομερείας τῆς ἐπιθιβάσεως, κίνησιν τῶν πλοίων, σχηματισμὸν τῆς παραπομπῆς, λεπτομερείας τῆς ἀποθιβάσεως, κλπ., ἀλλὰ καὶ ἔφρόντισα ὅπως προετοιμασθῇ ὅλον τὸ ὄλικὸν τὸ ἀναγκαῖον πρὸς ἑνέργειαν αἰφνιδιαστικῆς ἀποθιβάσεως: ὄλικὸν ἀποδατικόν, ὄλικὸν φορτηγίδων, κλπ., καὶ ἐνήργησα ἐπως καταρτισθῇ ἐγκαίρως εἰδικὸς λόγος δστις καὶ ἡσκήθη εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ὄλικοῦ τούτου.

Ἐις τὴν ὅλην ἔργασίαν ταύτην μεγάλως μὲν ἐδοιθήσαν οἱ: ταγματάρχης Νικολαΐδης, διευθυντὴς τοῦ τμήματος μεταφορῶν, ὑποπλοίαρχος Δελούδας, μέλος τοῦ τμήματος μεταφορῶν, καὶ λοχαγὸς τοῦ μηχανικοῦ Δάλωσης, διοικητὴς τοῦ λόχου ἀποδατηρῶν. Ἡ ὅλη ἔργασία ἦτο ἑτοίμη τὰς ἀρχὰς Ἰουνίου· ἀλλ᾽ ἥδη ἀπὸ τῶν μέσων Μαΐου ἥδυνατο γὰ τεθῇ, ἐν ἀνάγκῃ, εἰς ἔφαρμογήν.

Ἐν τούτοις, αἱ ἐλπίδες ἀποκτήσεως ὑψηλῶν μεγάλων θωρηκτῶν ἐξηλείφοντο ἢ μία μετὰ τὴν ἄλλην. Ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ του, δ. κ. Βενιζέλος ἥρχισε νὰ σκέπτεται τὴν ἀποδοχὴν τῶν προτάσεων τοῦ ἐν Ἀμερικῇ εὑρίσκομένου Π. Τσουκαλᾶ πρὸς ἀγορὰν δύο παλαιῶν ἀμερικανικῶν θωρηκτῶν. Ἄλλ' ἡ πολεμικὴ ἀξία των ἐναντίον θωρηκτοῦ στόλου οἶος δι μέλλων τουρκικός, ἦτο λίαν προβληματική. Οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ ναυτικοῦ δὲν ἐγένεριν τὴν ἰδέαν ταύτην· ἔθεώρουν τὰ χρήματα ἀτινα γὰ τὰ ἐδαπανῶντο ὡς πεταμένα.

Ἄλλὰ τὰ πράγματα ἐπέσπευδον· διωγμὸς τῶν Ἐλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας ἥρχισεν ἐπιτεινόμενος εἰς μέγιστον βαθμόν. Ἡδη (; . . .)¹ αἱ εἰδήσεις ἔφερον πιθανὴν τὴν σφαγὴν τῶν κατοίκων τῶν Κυδωνιῶν. Μίαν πρωτίαν ἐκλήθην ἐπειγόντως ἀπὸ τὸν κ. Βενιζέλον εἰς τὸν οἰκον του. Μὲ ἐδέχθη εἰς τὴν τραπεζαρίαν, ἐπου εύρισκετο εἰς κύριος ἐσχάτως ἀφιχθεὶς ἐκ Κυδωνιῶν. Τοῦ εἶπε γὰ μοῦ ἐκθέση τὰ πράγματα καὶ τὸ σχέδιόν του. Μοῦ περιέγραψε τότε οὕτος τὴν δεινὴν θέσιν τῶν ἐκεῖ Ἐλλήνων, τὴν ἐπαπειλουμένην σφαγήν, καὶ ἐξέθεσε τὴν ἰδέαν του πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ κακοῦ: Ἡτο δὲ αὐτῇ ἡ ἀποστολὴ τῶν Σπειτῶν ἢ ἀλλού ἐμοίου θωρηκτοῦ εἰς τὴν ἐκεῖ παραλίαν· ἡ ἀποθιβάσις ἐνδει τὰς γματος καὶ ἡ δι' αὐτοῦ κατάληψις τῆς πόλεως. Τὸ τάγμα εἰς ἐνδεχομένην ἀμυναν κατὰ τῶν Τούρκων θὰ ὑπεστηρίζετο ὑπὸ τῶν πυρῶν τοῦ πλοίου. Τὸν ἥρωτησα καὶ ἄλλας λεπτομερείας. Εἰτα ἀνεχώρησε.

Οταν ἐμείναμεν μόνοι μὲ τὸν κ. Βενιζέλον, μὲ ἥρωτησε πῶς θεωρῶ τὰς προτάσεις τοῦ Κυδωνιέως. Τοῦ ἀπήγνησα μειδιῶν δτι θὰ ἐπέφερον ἀφεύκτως τὸν πόλεμον πρὸς τὴν Τουρκίαν, ἢ μᾶλλον δτι θὰ ἥτο ἡ πρώτη ἐπιχειρησίας τοῦ τοιούτου πολέμου. Προσέθεσα δὲ δτι, ἐδὺ ἀπεφασίζαμεν πόλεμον, τότε θὰ ἥρχιζαμεν μὲ ἐπιχειρησίας πολὺ γενικωτέρας ἀπὸ τὴν προτεινομένην, τῶν Κυδωνιῶν.

¹ Κατὰ τὰ τέλη Μαΐου 1914.

Ο κ. Βενιζέλος ἦτο πολὺ στενοχωρημένος.

— Εὰν οἱ Τούρκοι κάμουν κάτι εἰς τὰς Κυδωνίας, εἶπε, ἡ κατάστασις τοῦ δημοσίου φρονήματος εἶναι τοιαύτη, ὥστε εἶναι ἀδύνατον γ' ἀποφύγωμεν τὸν πόλεμον.

— Τὸν πόλεμον, τοῦ εἶπα, δὲν θὰ τὸν ἀποφύγωμεν, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀμικά κάσωμεν δριστικῶς τὴν ναυτικὴν ὑπεροχήν.

“Εγεκα τῆς καταστάσεως ταύτης, ἡ ἔντασις τῶν σχέσεών μας μὲ τὴν Τουρκίαν ἦτο τοιαύτη, ὥστε τὸ σχέδιόν μου ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Δαρδανελλίων δὲν ἦτο πραγματοποιήσιμον. Ὁπως προεῖπα, τοῦτο ἀπήτει ἥσυχον κατάστασιν, ὥστε αἱ προπαρασκευαὶ γὰ μὴ γίνουν ἀντιληπταὶ εἰς τὸν ἀγύποπτον ἔχθρον. Ἄφ' ἔτέρου, τὸ γὰ τὸ ἀποτολμήσωμεν διωσδήποτε θὰ μᾶς ἐξέθετεν εἰς δεινὸν κίνδυνον· διότι, ἀγ' ἀπετεγχανεν, ἢ ἀν τὸ σῶμα στρατοῦ ἀποθιβάζομενον ἔχρονις εἰς ἀγῶνα κατατριβῆς, ἐτρέχομεν τὸν κίνδυνον γὰ μᾶς ἐπιτεθῇ ἢ Βουλγαρία.

Ο κ. Βενιζέλος ἥγνει καλῶς τοῦτο, καὶ ἦτο διστακτικώτατος ὡς πρὸς τὸν πόλεμον. Διότι, ἀποκλειομένης τῆς ἐπιχειρήσεως τῶν Δαρδανελλίων, δὲν ἀπέμενεν ἢ χρονίζων ναυτικὸς πόλεμος. Ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν ἀκτῶν τῆς Μ. Ἀσίας μὲ μικράς τινας ἀποθιβικὰς δυγάμεις, δὲν ἦτο δυνατόν γὰ φέρωσι σοδερόν τι ἀποτέλεσμα. Ἄλλα, διὰ μακρὸν ναυτικὸν πόλεμον, ἦτο ἀνάγκη ὅπως δι πάρχων στόλος μας ἦτο εἰς κατάστασιν γὰ μείνῃ ἐπὶ μακρὸν εἰς κίνησιν ἐν τῇ θαλάσσῃ. Δυστυχῶς, δ. κ. Βενιζέλος ὡς ὑπουργὸς τῶν ναυτικῶν, οὐδεμίαν περὶ ἐπισκευῆς, μεταρρυθμίσεως ἢ ἀνακαινίσεως τῶν πλοίων μας ἔλαβε φροντίδα. Ο κ. Δεμερτζῆς, δταν παρέλαβεν, ἦτο τελείως ἀγέδεος τῶν ναυτικῶν—ἥτο δικηγόρος. Ἐχρειάσθη κάμποσον καιρὸν διὰ γὰ κατατοπισθῇ εἰς τὰ ναυτικὰ ζητήματα. Ἐγ τῷ μεταξὺ δὲ ἔχάθη πολύτιμος χρόνος.

Ωστε, ἀφοῦ μεγάλα θωρηκτὰ δὲν εύρισκοντο, καὶ ἀφοῦ ἦτο ἀνάγκη γὰ ὑπάρχῃ ἀρκετὸς ἀριθμὸς πλοίων, ὥστε γὰ ἐγαλλάσσωνται εἰς τὴν ἐπὶ ἀνοικτοῦ πελάγους ὑπηρεσίαν, ἥρχισε νὰ κατακτῇ ἔδαφος ἢ ἰδέα τῆς ἀγορᾶς τῶν δύο παλαιῶν ἀμερικανικῶν θωρηκτῶν. Οὕτω, ταῦτα θὰ ἥγοράζοντο, δχι διὰ ν' ἀντιμετωπίσωσι τὰ ἀναμενόμενα μεγάλα τουρκικὰ θωρηκτά—τοῦτο οὐδεὶς τὸ ἔθεωρει δυνατόν—ἄλλα διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ναυτικοῦ πολέμου, τοῦ μέλλοντος γὰ ἔκραγη πρὸς πρόληψιν ἀκριβῶς τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἀποκτήσεως μεγάλου στόλου, καὶ διότι δὲιωγμὸς τῶν Ἐλλήνων τῆς Μ. Ἀσίας μᾶς ἔγγει ἀκριβῶς εἰς ρῆξιν.

Ο κ. Βενιζέλος ἦτο σύμφωνος εἰς τὴν ἀγοράν, δ. κ. Δεμερτζῆς ἐπίσης, καὶ οἱ ναυτικοὶ μας ἐν μέρει ἥσαν σύμφωνοι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι διεφώνουν. Ο κ. Δεμερτζῆς μάλιστα ἦτο σύμφωνος καὶ εἰς τὴν δσον ἔγεστι ταχεῖαν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου· πολλάκις ἔσχον συνεντεύξεις μετ' αὐτοῦ, καὶ συγεζητήσαμεν διὰ μακρῶν δλα τὰ σχετικὰ ζητήματα, ἦτο δὲ τελείως πεπεισμένος περὶ τῆς

ἀνάγκης τοιαύτης λύσεως, καὶ μοῦ ἔλεγεν ὅτι δὲ κ. Βενιζέλος ἔδει ἀναποφεύκτως γὰρ λάθη τοιαύτην ἀπόφασιν, ὅτι αὐτὸς δὲν ἔνγοεῖ ἄλλην λύσιν, ἄλλως δὲν ἔνγοεῖ γὰρ μείνην ὑπουργός.

Ἐν τούτοις, οὕτε τὰ θωρηκτὰ ταῦτα ἡγοράζοντο. Ὁ κ. Βενιζέλος δὲν ἡμιποροῦσε γὰρ λάθην καμμίαν ἀπόφασιν.

Ἐν τῷ μεταξύ, ἔφθασαν εἰδήσεις δειναὶ διὰ τὸν ἐπαπειλούμενον κίνδυνον τοῦ ἐναπομείναντος πληθυσμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας. Ἰδίως, ἐπέκειτο διωγμὸς τῶν κατοίκων τῶν Κυδωνίων. Αἱ πρωσπάθειαι συγεννοήσεως μὲ τὴν Τουρκίαν εἶχον ἀποτύχει. Καὶ δὲ κ. Βενιζέλος ἡγχηράζετο, ἐκ τῆς βίκας τῶν πραγμάτων, νὰ λάθη ἀπόφασιν, τὴν δποίην δὲν ἥθελε γὰρ λάθη, καὶ διὰ τὴν ἐποίην ἦτο ἀνέτοιμος.

Τὴν 29ην Μαΐου 1914 πρωῒ, ἐκλήθημεν ἐσπευσμένως, δὲ κ. Δούσμανης καὶ ἔγώ, ἀπὸ τὸν κ. Βενιζέλον. Μᾶς ἔδειχθη εἰς τὸ γραφεῖον του τοῦ ὑπουργείου τῶν στρατιωτικῶν· ἐκεῖ ἦτο καὶ δὲ κ. Δεμερτζῆς. Ὁ κ. Βενιζέλος ἐξέθεσε τότε ἐτις οἱ κίνδυνοι τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας ἡσαν τοιοῦτοι ὡστε ἦτο ἀδύνατον εἰς τὴν Ἑλλάδα γὰρ μὴ ἐπέμβῃ. Ἰδίως, ἐὰν ἐπήρχετο διωγμὸς τοῦ πληθυσμοῦ τῶν Κυδωνίων—καὶ αἱ εἰδήσεις του συγεφώνου εἰς τὸ ἐπικείμενον αὐτοῦ— ἔμενε δὲ ἡ Ἑλλὰς ἀσυγκίνητος, ἡ Τουρκία θὰ ἐξεθρασύνετο εἰς σημεῖον ὡστε νὰ προσῇ εἰς ἀκόμη μεγαλυτέρας καὶ ὑπὸ λίαν εὐρυτέραν κλίμακα διώξεις. Μετά τινας μῆνας, ἀποκτώσης τῆς Τουρκίας τὴν γαυτικὴν ὑπεροχήν, θὰ ἦτο ἀδύνατον εἰς τὴν Ἑλλάδα νὰ φέρῃ τὴν ἐλαχίστην ἀντίστασιν. Ὁ πόλεμος μέλλει νὰ ἐπιβληθῇ εἰς ἡμᾶς οὕτως ἢ ἄλλως—εἴγαι λοιπὸν προτιμότερον νὰ ἐκραγῇ τώρα. Καὶ ἀπέναντι τῆς κοινῆς γνώμης τῆς Εὐρώπης, πόλεμος ἐκρηγνύσμενος πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν διμοεθνῶν μας κατὰ τῶν ὁμοτήτων τῆς Τουρκίας, θὰ ἦτο τελείως δικαιολογημένος. Οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ μεγάλη συμπάθεια θὰ ἐγεννᾶτο ὑπὲρ ἡμῶν. Ἄφ' ἑτέρου, καὶ δὲ ἐγθουσιασμὸς τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ θὰ ἐξηγείρετο ἥδη πλέον ἢ ποτέ.

Εἰς ταῦτα, λεχθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Βενιζέλου, ἐμείνομεν πάντες σύμφωνοι. Τότε δὲ κ. Βενιζέλος ἡρώτησε τὸν κ. Δούσμανην καὶ ἐμέ, ἐὰν δὲ στρατὸς ἦτο ἔτοιμος. Ὁ κ. Δούσμανης ἀπήγνησεν δὲ τοὺς εἰναὶ, πλὴν ἐλλείψεων τινῶν, γνωστῶν εἰς τὸν κ. Βενιζέλον, ποσοτήτων τινῶν ἴματισμοῦ καὶ εἰδῶν τιγων ὑλικοῦ, αἵτινες εἶχον ἔλθει ἐξ ἀναβλητικότητος τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ὑπουργείου τῶν στρατιωτικῶν—ἡγνόει ἀναβλητικότητος τοῦ ἰδίου ὑπουργοῦ. Ὁ κ. Βενιζέλος, δυσφορῶν κάπως, ἀπήγνησεν δὲ τοὺς εἰναὶ αὐτοῖς θὰ διορθωθῶσι. Ὁ κ. Δούσμανης ἀπήγνησεν δὲ τοὺς εἰναὶ παρὰ ταῦτας, ἢ ἐπιστράτευσις ἥδυνατο γὰρ ἐκτελεσθῆ ἀμέσως.

Ὁ κ. Βενιζέλος ἡρώτησε τότε ἐὰν θὰ ἥδυνάμεθα γὰρ ἀντιταχθῶμεν κατὰ τῶν Τούρκων, τυχὸν ἐπερχομένων ἐκ Δυτικῆς Θράκης. Ἀπηγνήσαμεν καταφατικῶς.

Εἰτα ἡρώτησε πάλιν ἐὰν θὰ ἥδυνάμεθα γὰρ ἀντιταχθῶμεν κατὰ τῶν Βουλ-

γάρων—βοηθούντων ἡμᾶς, ἔγγοεῖται, καὶ τῶν Σέρδων, ὑποχρέων εἰς τοῦτο ἐκ τῆς συμμαχίας. Ἀπηγνήσαμεν καταφατικῶς.

Προσέθεσε τότε δὲτι ἀπέστειλεν εἰς τὴν Σερβίαν καὶ τὴν Ρουμανίαν διακοίνωσιν, γνωρίζων εἰς αὐτὰς τὴν ἀπόφασιν τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, καὶ καλῶν ἀμφοτέρας εἰς διπλωματικὴν βοήθειαν τῆς Ἑλλάδος, ἀπέναντι τῆς Τουρκίας, καὶ στρατιωτικὴν βοήθειαν τῶν ἰδίων κατὰ τὴν Βουλγαρίαν, ἐὰν ἐπενέβαινεν αὐτην. Διότι, προσέθεσε, καὶ ἡ Ρουμανία ὑποχρεοῦται εἰς τοῦτο, κατόπιν τῆς συμφωνίας τὴν διποίαν ὑπέγραψεν οὗτος μετ' αὐτῆς πρὸς τήρησιν τῶν δρων τῆς εἰρήνης τοῦ Βουκουρεστίου. Ἐπίστευεν δὲτι θὰ ἔχῃ καταφατικὰς ἀπαντήσεις· ἡ Σερβία τουλάχιστον εἶχεν ὑποχρέωσιν. «Ἀλλὰ καὶ ἄγει αὐτῶν, τί ἄλλο μᾶς ὑπελείπετο γὰρ κάμψει; »Ολα τὰ εἰρηγικὰ μέσα τὰ ἔξηγτλήσαμεν.»

Τὸν ἡρώτησα τότε ἀν θὰ περιμείνῃ τὰς ἀπαντήσεις των δι’ οἰανδήποτε ἐνέργειαν. Μοῦ ἀπήγνησεν δὲτι τὰ γεγονότα σπεύδουν, καὶ θέλει τώρα, ὅτε ἡρχισαν συμβαίνουσαι εἰς τὰς Κυδωνίας ἀταξίαι, νὰ ρίψῃ τὸν κύδον. «Ἐὰν περιμείνῃ τὰς ἀπαντήσεις, θὰ παρέλθῃ χρόνος. Λοιπόν, θὰ κάμη ἀπόψε πολεμικὰς δηλώσεις εἰς τὴν Βουλγάρην.

Τοῦ εἰπα δὲτι πάντως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ κηρυχθῇ ἀμέσως γενικὴ ἐπιστράτευσις· εἰχομεν καιρὸν νὰ τὴν κηρύξωμεν δταν θὰ ἡρχιζε συγκεντρούμενος δ τουρκικὸς στρατὸς ἐν Θράκη, ἢ ἀν ἐκηρύσσετο βουλγαρικὴ ἐπιστράτευσις.

Μοῦ ἀπήγνησεν δὲτι ἦτο σύμφωνος.

Τοῦ προσέθεσα δὲτι δέον νὰ ἔχῃ ὑπὸ δψιν του δὲτι, μετὰ τὰς δηλώσεις, τὰς δποίας θὰ κάμη ἐν τῇ Βουλγάρῃ, ἡ ἐπιχείρησις τῶν Δαρδανελίων, καὶ ἥδη λίαν δυσχερής, θὰ εἴγαι πλέον ἀδύνατος, ώς ἐκ τῶν μέτρων, τὰ δποία θὰ λάθη η Τουρκία.

«Ἀπήγνησεν δὲτι τὸ ἔχει ὑπὸ δψιν του, καὶ δὲ πόλεμος θὰ περιορισθῇ εἰς ναυτικὰς ἐπιχειρήσεις ἀποκλεισμοῦ τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας, κλπ.

— «Ο στόλος εἴναι ἔτοιμος; ἡρωτήσαμεν, δὲ κ. Δούσμανης καὶ ἔγώ, προσβλέποντες τὸν κ. Δεμερτζῆν. Οὗτος δὲν εἴχε λάθει μέρος εἰς τὴν δμιλίαν.

«Ο κ. Βενιζέλος ἡρχισε τότε δμιλῶν μετ' αὐτοῦ διὰ τὴν κατάστασιν τοῦ στόλου. «Ο κ. Δεμερτζῆς ἐξέφερε δισταγμούς τινας ώς πρὸς τὴν ἀντοχὴν τοῦ ὑπάρχοντος στόλου πρὸς μακρὸν πόλεμον. »Εθεώρει ἀναγκαίαν τὴν ἀγοράν τῶν δύο παλαιῶν ἀμερικανικῶν θωρηκτῶν.

«Ο κ. Βενιζέλος ἔγινε νευρικός. «Ἐγνοεῖτε, τοῦ εἰπε, δὲτι, μετὰ τὰς δηλώσεις ποὺ θὰ κάμω, καὶ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πολέμου, ἡ Ἀμερικὴ δὲν θὰ μᾶς δύσῃ τὰ πλοῖα. Καὶ ἔπειτα, χρειαζόμεθα 60 ἐκατομμύρια διὰ τὰ ἀγοράσωμεν· αὐτὰ τὰ ἐκατομμύρια θὰ τὰ χρειασθῶμεν διὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου. Μήπως εύρισκομεν χρήματα; »Ἐὰν πάλιν δὲν κάμω δηλώσεις πολεμικὰς σήμερον, ἀναμένων τὴν ἀγοράν τῶν πλοίων, χάνεται ἡ εύκαιρεία. Τώρα ἔχομεν ἀρίστην εύκαιρείαν τοὺς διωγμούς, καὶ ιδίως τὰ συμβάντα τῶν Κυδωνίων. »Αργότερα δὲν θὰ εύρωμεν ίσως.»

‘Ο κ. Δεμερτζῆς ἀπήγνησεν ὅτι καὶ μὲ τὸν ὑπάρχοντα στόλον δὲν ἦτο ἀδύνατος ἡ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου· «θὰ τὰ καταφέρωμεν, μὲ κάποιαν δυσκολίαν βέβαια, ἀλλὰ θὰ τὰ βγάλωμεν πέρα.»

—«Μὴν ἀκοῦτε τοὺς γαυτικούς, τοῦ εἶπεν δ. κ. Βενιζέλος· αὐτοὶ δὲ πλοῖα θέλουν.» Καὶ ἥρχισεν ὑπολογίζων τὴν ἀξίαν τῶν ὑπαρχόντων πλοίων, καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ὅτι ἔμειναν ἀμφότεροι σύμφωνοι εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ πολέμου μὲ τὸν ὑπάρχοντα στόλον.

‘Η σύσκεψις ἐτελείωσεν. ‘Ο κ. Βενιζέλος ἡγέρθη συγκεκινημένος: «Λοιπόν, εἶπεν, ἐμπρός, καὶ δ. Θεός βοηθός!» Εἶχεν ὠχριάσει.

‘Ὑπενθύμισα ὅτι ἡ ἡμέρα ποὺ ἐλαμβάνετο τοιαύτη ἀπόφασις ἦτο ἡ 29η Μαΐου. ‘Ο κ. Βενιζέλος τότε κατελήφθη ὑπὸ ἔνθουσιασμοῦ, καὶ ἥρχισεν αἰσιοδοξῶν καὶ αἰσια προσδοκῶν. Μετά τινα λεπτὰ τῆς ὥρας ἀπεχωρίσθημεν.

Τὸ ἑσπέρας τῆς ἰδίας ἡμέρας δ. κ. Βενιζέλος ἔκαμεν εἰς τὴν Βουλὴν τὰς γωστὰς πολεμικὰς δηλώσεις ἔδαίνομεν οὕτω εὐθὺ πρὸς πόλεμον.

‘Ἐν τούτοις, ὅχι μόνον δὲν ἐπολεμήσαμεν, ἀλλὰ καὶ ταχέως ἡ Ἑλληνικὴ κυβέρνησις μετήλλαξε στάσιν· ἐγένετο ὑποχωρητική καὶ συμβιβαστική. Ποιος δὲ λόγος τῆς τοιαύτης μεταβολῆς, ἀγνοῶ.

Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν διακοίνωσιν, ἡ μὲν Σερβία ἀπήγνησεν, ὅτι κατὰ μὲν τῆς Τουρκίας δὲν ἦτο ὑπόχρεος νὰ βοηθήσῃ τὴν Ἑλλάδα, κατὰ δὲ τῆς Βουλγαρίας, εἰχε μὲν τὴν ὑποχρέωσιν, ἀλλ’ ἐὰν τὸ ἐπραττε, θὰ ἔδαινε πρὸς τὴν καταστροφὴν τῆς. Καὶ μόνη ἡ ἐπιστράτευσίς της θὰ ἦτο φοβερὰ ζημία, εἰναι δὲ ζήτημα ἀν δ λαός της θ' ἀνταπεκρίνετο, ἀν θὰ τὴν ἀπεδέχετο. Συνεδούλευεν διθεν τὴν Ἑλλάδα νὰ εῦρῃ τρόπον συμβιβασμοῦ μὲ τὴν Τουρκίαν, εἰς τοῦτο δὲ θὰ τὴν ἔδιοθει διπλωματικῶς ἡ Σερβία. ‘Αλλωςτε, προσέθετεν, ἡ Ἑλλὰς κακῶς ἐπραξεν ἔξωθήσασα τὴν μετά τῆς Τουρκίας διαφοράν της εἰς ρῆσιν, χωρὶς προηγουμένως νὰ ζητήσῃ τὴν συγκατάθεσιν τῆς Σερβίας, συμφώνως πρὸς τὴν μετ' αὐτῆς συμμαχίαν.

‘Το τοῦτο ἔγδειξις σκέψεων τῆς σερβικῆς κυβερνήσεως πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν ἐκ τῆς συνθήκης ὑποχρεώσεών της;

‘Η Ρουμανία ἀπήγνησεν ὅτι ἔχεται πάντοτε τῆς τηρήσεως τῆς εἰρήνης τοῦ Βουκουρεστίου, ἀλλὰ συμβουλεύει τὴν Ἑλλάδα νὰ εῦρῃ τρόπον συμβιβασμοῦ μὲ τὴν Τουρκίαν.

‘Ἐν τούτοις, μετὰ δοσα εἶχον ἀποφασισθῆ, αἱ ἀπαντήσεις αὗται δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι θὰ μετέβαλλον τὴν κατάστασιν.

Καὶ ἔτερόν τι παρενέπεσεν. ‘Η ἀμερικανικὴ κυβέρνησις, κατόπιν ἐνεργειῶν τῆς Τουρκίας, παρενέβαλε δυσκολίας εἰς τὴν πώλησιν τῶν δύο παλαιῶν ἀμερικανικῶν θωρηκτῶν, ἀφοῦ τὰ πράγματα ἔδαινον πρὸς πόλεμον. ‘Αλλὰ καὶ τοῦτο εἶχε προβλεφθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Βενιζέλου, καὶ μάλιστα εἶχεν ἀποφασισθῆ παρ' αὐτοῦ νὰ γίνῃ δ. πόλεμος μὴ ἀγοραζομένων τῶν θωρηκτῶν.

Αἱ ἡμέραι παρήρχοντο, χωρὶς τίποτε γὰ ἐπέρχεται. ‘Ἐγίνετο δὲ εἰς ἐμὲ ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν καταφαγέστερον ὅτι δ. κ. Βενιζέλος ἥλλαξε σκέψεις.

‘Οσάκις τὸν εἶδα, κατόπιν, μοῦ ἔλεγεν ὅτι θὰ ἡμπορούσαμεν νὰ ἀποφύγωμεν τὸν πόλεμον, συμβιβαζόμενοι μετὰ τῆς Τουρκίας καὶ ἀποκτῶντες τὰ δύο ἀμερικανικὰ θωρηκτά. Διότι θὰ ἔδυνάμεθα μὲ αὐτὰ καὶ μὲ τὸν Ἀβέρωφ νὰ παλαίσωμεν κατὰ τῶν δύο μεγάλων τουρκικῶν ντρέντνοτ. Μοῦ ἀνέπτυσσε τὸ ζήτημα, ὑπολογίζων μοι τὸ βάρος σιδήρου, τὸ ὄποιον, ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ χρονικοῦ διαστήματος, θὰ ἔξεπειμπον τὰ πυροβόλα τῶν ἰδικῶν μας πλοίων καὶ τὰ τῶν ἔχθρων, καὶ ἔλεγεν ὅτι η καθ' ἡμῶν δυσαγαλογία ἦτο μικρά, καὶ συνεπῶς ἡ πάλη ὅχι ἀδύνατος. ‘Ἐπειτα, τὸ προσωπικὸν τοῦ στόλου μας ἦτο ἀνώτερον καὶ θὰ ἔξεπαιδεύετο τελειότερον χάρις εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Ἀποστολήν. Εἶχομεν καὶ τὸν ἐλαφρὸν στόλον, δοτις εἰς τὰς χεῖρας ἐμπείρων γαυτικῶν, ώς οἱ Ἐλληνες, θὰ ἔδύνχτο νὰ κάμη θαύματα. ‘Ηλπιζε δὲ καὶ διτοι δυνατὸν νὰ μᾶς δώσῃ ἡ Γερμανία ἔξι μεγάλα ὑποδρύχια, ὅχι διμως ἐνωρίτερον τοῦ Δεκεμβρίου.

Εἰς ταῦτα ἀντέλεγον ὅτι ἡ πάλη μεταξὺ τῶν δύο στόλων δὲν ἦτο μόνον ζήτημα βάρους ἐκτοξευομένου σιδήρου—καὶ εἰς τὸ ὄποιον ἀλλωςτε θὰ ὑστεροῦμεν κατὰ πολὺ—ἀλλὰ καὶ ταχύτητος πλοίων, εἰς δὲ οὐδεμίᾳ ἦτο δυνατὴ σύγκρισις. Χάρις εἰς τὴν ὅμοιογένειαν τοῦ στόλου των καὶ τὴν ταχύτητα τῶν χειρισμῶν του, οἱ Τούρκοι θὰ ἤσαν εἰς θέσιν νὰ μᾶς νικήσωσιν ἐν γαυμαχίᾳ. Τὰ ὑποδρύχια θὰ ἥρχοντο πολὺ ἀργά, τὸν Δεκεμβρίον· ἀλλ' ἦτο ἀμφίστολον ἀν θὰ ἦτο καὶ τότε δυνατὸν νὰ καταφθάσωσι. ‘Ἐπειτα, θὰ ἔχρειάζετο καιρὸς διὰ νὰ ἔξασκηθοῦν τὰ πληρώματα. ‘Αλλὰ καὶ ἀν δλα ταῦτα ἀπέδαινον ὑπὲρ ἡμῶν, θὰ εἶχομεν, ὑπὸ τὰς εὐνοϊκωτέρας περιστάσεις, ὅχι ὑπεροχήν, ἀλλά, τὸ πολὺ-πολύ, ἵσορροπίαν γαυτικῶν δυνάμεων πρὸς τὴν Τουρκίαν.

‘Ὕπὸ τοιούτους δρους, ἡ ἔκδασις τοῦ ἀγώνος ἐν θαλάσσῃ θὰ ἔδραδυνε πολύ. ‘Ἐν τῷ μεταξύ, μεταφοραὶ στρατοῦ εἰς Μακεδονίαν, ώς τὰς προέβλεπε τὸ σχέδιον τῆς συγκεντρώσεως, θὰ ἤσαν ἀδύνατοι. ‘Η κατασκευὴ τοῦ σιδηροδρόμου πρὸς Θεσσαλονίκην θὰ ἔδραδυνε ἐπὶ πολὺ ἀκόμη γὰ τελειώσῃ.

Τί θὰ ἔγίνετο ἐὰν ἡ Βουλγαρία ἐπενέθκεινε καθ' ἡμῶν, ἐν πολέμῳ εὑρισκομένων πρὸς τὴν Τουρκίαν; ‘Ἐστω καὶ ἀν ἐπέτρεπε μόνον τὴν διάδασιν τουρκικοῦ στρατοῦ διὰ Θράκης; ‘Ἐγνωρίζαμεν δὲ διτοι δηνηρής συγεννόησίς τις μεταξὺ τῶν δύο τούτων κρατῶν. Νὰ στηριχθῶμεν εἰς ἐπέμβασιν τῆς Σερβίας καὶ τῆς Ρουμανίας; ‘Αλλά, ἀν τοῦτο ἦτο ἡδη ἀμφίστολον εἰς περίπτωσιν καθ' ἡδη δυνάμεθα νὰ συγκεντρώσωμεν δλον τὸν στρατόν μας ἐν Μακεδονίᾳ, πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ τὸ ἐλπίσωμεν εἰς περίπτωσιν καθ' ἡδη τοιαύτη συγκέντρωσις θὰ ἦτο ἀδύνατος; Μὲ τοιαύτα ἐνδεχόμενα, συγεννόησις συμβιβαστικὴ πρὸς τὴν Τουρκίαν θὰ κατέληγεν εἰς ἐπονεῖδιστον δι' ἡδηδ μᾶς ὑποχώρησιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν νήσων.

‘Ο κ. Βενιζέλος ἐστενοχωρεῖτο πολὺ πρὸ τῶν ἀντιρρήσεών μου. Μίαν φορὰν εἶπεν: «Ἐπὶ τέλους καὶ ἀν ἐχάναμεν κάτι τι εἰς τὰς νήσους, ἀργότερα

θὰ εὑρίσκαμεν περίστασιν γὰ τὸ ἀνακτήσωμεν». "Αλλοτε ἐπανῆρχετο εἰς τὴν ἵδεαν τοῦ τορπιλλισμοῦ τοῦ *Pion* Ἰανεῖδου, διαν θὰ διήρχετο παρὰ τὸν Μαλέα. "Αλλοτε πάλιν προσεπάθει γὰ αἰσιοδοξήσῃ ὡς πρὸς ἐνδεχομένην ρῆξιν μετὰ τῆς Τουρκίας. "Αλλ' ἡ ἀμηχανία του δσημέραι ἔγινετο μεγαλυτέρα.

Τὴν ... (,), μετὰ πρόσκλησιν τοῦ κ. Δεμερτζῆ, συνήλθομεν μετ' αὐτοῦ εἰς τὸ γραφεῖον του ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν ναυτικῶν, οἱ Π. Κουντουριώτης, ἀντιναύαρχος, οἱ ὑποναύαρχοι Σ. Δούσμανης, Ἡπέτης, Παπαχρήστου, δ ὑποστράτηγος κ. Β. Δούσμανης καὶ ἔγώ. "Ο κ. Βενιζέλος προσῆλθε περὶ τὸ τέλος τῆς διασκέψεως.

"Ο κ. Δεμερτζῆς ἔθεσε τὸ ζήτημα ἐνδεχομένου πολέμου, καὶ ποίαν προπαρασκευὴν ἔδει γὰ ἔχῃ ὁ στόλος κατ' αὐτόν. "Ιδίᾳ ἀν ἐπήρκει ὅπως ήτο, ἡ ἀν ἔδει γὰ προστεθῶσι καὶ τὰ δύο ἀμερικανικὰ θωρηκτά.

"Ο κ. Β. Δούσμανης καὶ ἔγώ ἔξεθέσαμεν τὴν ἀνάγκην τελείας προστασίας τῶν θαλασσίων μεταφορῶν στρατοῦ ἀπὸ Πειραιῶς εἰς Θεσσαλονίκην. "Ολοὶ ἔμειναν σύμφωνοι δτι ὁ στόλος δὲν ήτο εἰς θέσιν γὰ τὰς προστατεύση ἀν ἡ Τουρκία ἀπέκτα τὰ δύο μεγάλα θωρηκτά. "Εὰν δὲ καὶ ἡμεῖς ἀπεκτῶμεν τὰ δύο ἀμερικανικά, ἡ προστασία δὲν θὰ ήτο ἐπαρκής. θὰ ἔπρεπε, ὑπὸ τοὺς καλλιτέρους δρους, γὰ σχηματισθῶσι παραπομπαί· τοῦτο δὲ προφανῶς θὰ ἐπειράδυνε τὰ μέγιστα τὴν συγκέντρωσιν τοῦ στρατοῦ.

"Ἐπειτα, ἔξεθεσα τὰ τῆς ἐπιθέσεως πρὸς κατάληψιν τῶν Δαρδανελλίων. Οἱ γαυτικοὶ ἔθεωρησαν δτι ὁ στόλος μας θὰ ήτο εἰς θέσιν γὰ τὴν ὑποστηρίξη — πάντως πρὸ τῆς ἐπικειμένης ἐνισχύσεως τοῦ τουρκικοῦ — ἀλλὰ μόνον ἀν αὗτη ἔγινετο τελείως αἰφνιδιαστικὴ καὶ ταχεῖα. Διότι ἀλλως δὲν ἀπεκλείετο ἐνδεχομένη ἔξοδος μονάδων τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἐκ τῶν Δαρδανελλίων καὶ τότε ἡ ἀπόδοσις θὰ ἐδυσχεραίνετο πολὺ. "Αλλὰ τοιαύτη αἰφνιδιαστικὴ ἐνέργεια ητο ἀπαραίτητος καὶ ὑπὸ στρατιωτικῆς ἐποψίας. Δυστυχῶς, ὅπως ητο ἡ πολιτικὴ κατάστασις, δὲν ήτο δυνατή.

Κατόπιν, ἔξητάσθη τὸ δυνατὸν τῆς παραβιάσεως τῶν Δαρδανελλίων ὑπὸ τοῦ στόλου μόνου. Οἱ γαυτικοὶ τὴν ἀπέρριψαν δὲν οὐδεμιᾶς ἀντιρρήσεως.

Οὕτε δ κ. Π. Κουντουριώτης ἔφερε καμμίαν. "Αλλά, κύπτων πρὸς ἔμέ, μοὶ ἔλεγεν εἰς τὸ οὖς: — «Μήν τοὺς ἀκοῦσις αὐτούς· εἰναι καλαμαράδες· ἔγώ μπορῶ μὲ μόνον τὸν Ἀβέρωφ γὰ διασπάσω τὰ Δαρδανέλλια.»

Τὸν προέτρεψα γὰ ἐκθέση μεγαλοφύνως τὴν γνώμην του. Δὲν ἦθελεν. "Αλλ' δσάκις ὀμήλει εἰς τῶν δύο ἀδελφῶν Δούσμανη μοῦ ἔνευε διὰ τῶν δρθαλμῶν, μειδιῶν πονήρως.

Τέλος, ἔξητάσθη ἡ περίπτωσις καθαρῶς γαυτικοῦ καὶ συγεπῶς χρονίζοντος πολέμου. "Ολοὶ διεξετραγώδησαν τὴν κακὴν κατάστασιν τοῦ στόλου, ἴδιως τῶν τριῶν μικρῶν θωρηκτῶν μας, τὰ δποῖα εἰχον ἀνάγκην μακρᾶς ἐπισκευῆς. Καὶ δ Ἀβέρωφ ἀκόμη εἰχεν ἀνάγκην ἐπισκευῶν. "Ητο ἀδύνατον τοιοῦτος στόλος γὰ μείνη ἐπὶ πολὺ εἰς τὴν θάλασσαν. "Ἐπρεπε γὰ ὑπάρχουν μονάδες

Ἄγοράζονται δυὸς παλιὰ ἀμερικανικὰ θωρηκτά.

249

ἀρκεταί, ὅπως ἐναλλάξσωνται. "Ωστε ἡ ἀπόκτησις τῶν δύο ἀμερικανικῶν ήτο ἀπαραίτητος. "Αλλὰ καὶ ἡ ἐνίσχυσις τοῦ ἐλαφροῦ στόλου, διὰ τοὺς αὐτοὺς λόγους, ήτο ἀπαραίτητος.

Καὶ ἀλλαι ἀνάγκαι σοδχραι ἔξετέθησαν.

"Ο κ. Π. Κουντουριώτης ἐσίγα, δσάκις δὲ προεκαλεῖτο ἡ ἀνάμιξίς του συγεφώνει δυσφορῶν.

Ταῦτα, ἐφ' δσον ἡ Τουρκία δὲν ἀπέκτα τὰ δύο μεγάλα θωρηκτά της. "Οταν θὰ τὰ ἀπέκτα, δλοι συνεφώνουν δτι δ ἀγών θὰ ήτο δυσχερέστατος. "Αλλὰ καὶ τότε ἀλλο δὲν ἔμενε πλὴν τῶν ἐκτεθέντων μέτρων.

"Ο κ. Βενιζέλος, ἐλθών, συνεφώνησεν εἰς δλα.

"Ολίγον πρὸ τῆς διαλύσεως τῆς διασκέψεως καὶ τῆς ἀναχωρήσεώς μας, δμιλῶν πρὸς ἔμὲ ἴδιαιτέρως, μοῦ εἰπεν δτι εἰναι εεπεπις, μὲ τοιαύτην ἐνίσχυσιν τοῦ στόλου γὰ ἀπορύγωμεν τὸν πόλεμον. Ἰσως θὰ εὑρίσκετο καὶ συμβιβαστική τις λύσις μὲ τὴν Τουρκίαν, προσωρινὴ βέδαια, διότι οἱ Τούρκοι δὲν θὰ ήσύχαζαν. "Αλλ' ἡμεῖς ἔπρεπε νὰ ἐτοιμασθῶμεν διὰ τὸ μέλλον, διὰ γὰ ἐπιτεθῶμεν εἰς τὰ Δαρδανέλλια μίαν ἡμέραν· τελείως αἰφνιδιαστικῶς, χωρὶς ἡ Τουρκία νὰ ἔχῃ τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν, νὰ εἰναι τελείως ἀνέτοιμος, καὶ ἡμεῖς νὰ δυοκρινώμεθα ἔως τὴν τελευταίαν στιγμὴν τοὺς ειρηνικούς. — «Μίαν τέτοιαν πολιτικὴν πρέπει νὰ κάμωμεν, α - λὰ Μπίσμαρκ», προσέθεσε μειδιῶν αὐταρέσκως.

Ούτω ἡγοράσθησαν τὰ ἀμερικανικὰ θωρηκτά. Μετ' δλίγον δὲ δ κ. Βενιζέλος διεπραγματεύετο συνάντησίν του μετὰ τοῦ Τούρκου Μεγάλου Βεζύρου, πρὸς συνεννόήσιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν νήσων. "Αλλ' αὶ ἐλπίδες συνεννοήσεως δὲν ἔσαν πολλαί. Αἱ γαυτικοὶ παρασκευαὶ τῆς Τουρκίας ἐπεσπεύδοντο. "Ο κ. Βενιζέλος, δ κ. Δεμερτζῆς καὶ δλοι δσοι ἐγνώριζον τὰ πράγματα, μετ' ἀγωνίας προσέδλεπον πρὸς τὴν στιγμὴν καθ' ἥν ἡ Τουρκία θὰ ἔφερε τὰ μεγάλα θωρηκτά της. Μόγον δ κ. Στρέιτ ἡτο αἰσιόδοξος.

"Τπὸ τοιούτους δρους δ κ. Βενιζέλος ἀνεχώρησε διὰ Βρυξέλλας¹ πρὸς συνεννόήσιν μετὰ τῶν Τούρκων. Κύριος οἶδε, εἰς τὶ παραχωρήσεις θὰ συγκατετιθέμεθα, ἐὰν δ Εύρωπαϊκὸς Πόλεμος δὲν προελάμβανε τὴν συνεννόήσιν ταύτην.

"Οταν, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ κ. Βενιζέλου, ἥλθεν ἡ εἰδησις τῆς κατασχέσεως τῶν δύο θωρηκτῶν τῆς Τουρκίας ὑπὸ τῆς Ἀγγλίας, δ κ. Βενιζέλος εἴχε τὴν δψιν ἀνθρώπου ἀπαλλαγέντος ἀπροσδοκήτως ἀπὸ μεγάλου κινδύνου. Δὲν ἦθελε νὰ ἀκούσῃ ποτὲ εἰς τὸ μέλλον οὔτε λέξιν, δχι περὶ πολέμου, ἀλλ' οὔτε καὶ περὶ ἐπιστρατεύσεως

27.10 - 9.11.1918.

¹ Τὴν 8/21 Ιουλίου 1914.